

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 100 (17048)

2005 чылдың
сентябрь 8,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Сургакчылаашкын үре-түңнелдиг болган

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Москвага ажил-албан кылып чорааш, дүүн, сентябрь 7-де, эеп чанып келген. Чазак Даргазы сургакчылаашкынынга хамаарышкан кыска интервьюзунга Москвага ажылы 3 кол угланышкынныг болганын таныштырган.

Тываның Баштыңы сентябрь 5-те Чазак кежигүннери, Федералдыг Хуралдың удуртулгазы болгаш Россияның Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунуң кежигүннериниң киржилгези-биле Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң эрттиргени хуралга киришкен. Хуралга Россияның

чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазын экижидериниң чаа механизмнерин тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Президентиниң санап турары-биле алырга, Россияның бөгүнгү аргалары чоннуң чаагай чоруун бедидеринге хамаарыштыр элээн көскү түңнелдерни чугула экономиктиг көргүзүлгелерниң балансызын үревейн, инфляцияның күштүг өзүлдезин болдурбайн чедип алыр арга бар. Ол-ла хүн Шериг-оол Ооржак Россияның Чазак Даргазы Михаил Фрадковка «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраарының дугайында чугаалашкан хуралга олурушкан.

Шериг-оол Дизижикович бистиң республикада тус чер бот-башкарылганының органнарының эде тургустунушкунунуң чоруп турарының дугайында дыңнадыг кылгаш, эки үнелелди алган. Ш.Д. Ооржак чурттуң премьер-биле база ужурашкан, аңаа М.Фрадков Тываның социал-экономиктиг айтырыгларын шийтпирлээринге бүгү талазы-биле дуза-деткимчени кылырын аазаан. Сургакчылаашкынның база бир кол сорулгаларының бирээзи – Тываның 2006 чылда бюджетин камгалаары, бо айтырыг талазы-биле Ш.Ооржак Россияның Саң-хөө болгаш өске-даа яамыларынга ажил-херекчи ужуражылгаларны кылган.

Бистиң корр.

Россия – Кыдат харылзаа

Сентябрь 2-де Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг округунга болган делегей чергелиг садыг-экономиктиг ярмаркага «Сибирь федералдыг округтуң хүнү» болуп эрткен.

Аңаа Россиядан Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзиниң оралакчызы Игорь Простяков баштаан делегация идепкейлиг киришкеш, Сибирьниң садыг-саарылгалыг, инвестиция, экономиктиг аргаларының дугайын эртем-практиктиг конференцияга чугаалаан. Ол-ла экономиктиг чыышка ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокертке баштаткан Тывадан делегация база киришкен.

«Сибирь федералдыг округтуң хүнү» Синьцзянь-Уйгур автономнуг округта Кыдаттың компартиязының партком секретарының оралакчызы Асхат Керимбай ажыткаш, Россия биле Кыдаттың аразында бүгү талаалыг кады ажилдажылганың хөгжүлдезин Кыдаттың Чазак деткип турарын демдеглээн. Кызыгаарлажып чыдар регионнар биле ийи чурттуң аразында харылзааның быжыг болуру чугула дээрзин Кыдат Улус Республиказының даргазы Ху Цзиньтао бо чылдың июль 3-те болган Новосибирск хоорайга (РФ-тиң Президентизиниң СФО-да Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашинге удурткан) хуралга демдеглээн.

И.Простяков ук конференцияга бодунуң илеткелинге ийи чурт аразында харылзааны моон-даа сонгаар чедимчелиг уламчылаарынга чаа аргалар негеттинип турарын чугаалаан. Бүдүн чылда Россия биле Кыдаттың аразында садыг-саарылга барык 15

млрд. доллар чедип турар. Оон дөрттүн бир кезээ чүгле Сибирь федералдыг округка хамааржып турар. Сибирь федералдыг округ биле Кыдаттың аразында садыг-саарылга сөөлгү дөрт чылда 1,7-ден 4 млрд. доллар чедир өскөн. Ол сан-чурагайны чоокку үш чылда 10-12 млрд. доллар чедиритериниң аргазы бар дээрзин Игорь Простяков медеглээн. А ону чедип алырда, узун хуусаалыг быжыг дөстү ажилдап кылыры негеттинип турар. Ол ышкаш россия-кыдат экономиктиг харылзааларның хөгжүлдезин чаа хевирже кириериниң аргаларын тып тургузары хүннүң кол айтырыы дээрзин илеткелге айткаш, СФО-нуң девискээринге тускай экономиктиг девискээрлерни, хостуг каайлы девискээриниң режимин, чаңгыс эвес технопарктерни тургузары планнаттынып турарын дыңнаткан.

Конференцияга делегей чергелиг автодажыкчылар ассоциациязының президентизи Юрий Сухин, «Сибирь аграр холдинг» директорлар эвилелиниң даргазы Павел Скурихин, Хакас Республиканың туризм сайыды Валерий Сидарчук, Омск облазының экономика сайыдының оралакчызы Николай Мещеряков, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерт сөс ап, идепкейлиг киришкенер.

Ярмарка сонда, чүгле Тывада эвес, харын-даа делегейде ады алгаан «Ят-Ха» бөлүк бодунуң солун концертин Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг округунуң найкысалалыгга сентябрь 3-те чедимчелиг көргүскөн. Улаштыр сентябрь 4-те Пекин хоорайның чонунга боттарының уран чүүлүн бараалгаткан.

Чазак Даргазының Кыйгырынынга хамаарыштыр

ХАНДЫР БОДАНДЫРЫП КЕЛИР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак Тываның бүгү чурттакчы чонунга оруктарга озал-ондакты болдурбайн, оваарымчалыг чоруунуң талазы-биле тускай Кыйгырыгны чогуур үезинде үндүргөн. Ону бодунуң хуумда изин-биле деткип, тыва чоннуң, өске-даа аймак-сөөк чоннарның амы-тынынга, кадынынга айыыл-халапты болдурбазын баш бурунгаар сагындырган күрүне уjur-дузалыг Кыйгырыг-дыр деп, медегер биллп турар мен.

Ындыг болган төлээде, Чазак Даргазының ол үндезиниң Кыйгырыын анаа-ла саазын кырынга арттырбайн, ниити чоннуң ортузунга тайылбыр-массалыг таныштырылга ажилдарын хүн бүрүде күштелдирип чорудары чугула. Эң ылаңгыяда, чер-черлерде эрге-чагырга, хоойлу-дүрүмнүн, орук шимчээшкениниң хайгааралын чорудар ажилдакчылар бо Кыйгырыгны удуртулга болдуруп, машина-техника башкарып чоруур эштериниң ортузунга суртаал, өөредиглиг ажилдарны чоп организастан болбас деп.

Чамдык эртем-сургуулдуг, удуртуп-баштаар черлерде ажилдап турар, машина-техника-биле холбаалыг эштер безин Чазак Даргазының бо Кыйгырыын чадаарда номчуп танышпаан суг болуру чөгөнчиг. Кижин пат кайгаар чорду. Машина-техника-биле халбактанчып, ону башкарып чоруур чолаачы бүрүзү ону бирден-бирээ чокка таныжып көөр уjurлуг болгу дег. Машина башкарып чоруур чолаачы кижин черле оваарымчалыг чорааны-ла дээр. Кичээнге чок болур болза, айыыл-халап карак чивеш аразында болур болгай. Сөөлгү айларда безин каш ка-

тап транспорт озал-ондаа болгулааны дыка-ла хомуданчыг болгаш каража-когаралдар, өлүм-чидимнер, кемдээшкенин, кергээшкенин болгулады. Машина-техника башкарып чоруур кижин бүрүзү черле серемчилелин кошкатпас уjurлуг.

Ырак-узак черлерге чорук-херек кылыр азы ыңай-бээр улус сөөртүп турар чолаачылар машина-техникаларын ыяк хынамчалыг контролдап, оруктарга чорааш, машиналар-биле каржып-солчурунуң орук шимчээшкенин хажытпас уjurлуг эвес бе? Сөөлгү үеде колдуунда-ла холунда акша-төгериктиг, «балдыры дыңзыг», техника башкарып билбес кижилер озал-ондактарны болдуруп турарын чон эскерип турар. Техника башкарып хандыр өөренип-даа албаан, тускай чолаачылар курузу-даа дооспаан, «арбын акшалыг» кижилер кандыг-даа марканың машиналарын садып, мунуп турар-дыр. Кандыг-даа техниканы хуузуңда садып алыры кижилерниң амы-хууда херээ-ле ыйнаан. Ынчалза-даа техника башкарып чурум езугаар шингээдип ап, албаң езузунуң документилен (шынзылганын) холга алган тура-

ры албан болгу дег.

Машина-техника көвүдээн амгы үеде янзы-бүрү «хой дег» хөй машиналарның ээлери шыңгыы шылгалдаларны эртип, чолаачылар эргениң билиг-мергежилин бедидерин үе негеп келген-дир. Техника талазы-биле билин кошкак, машина башкарынының шынзылганын «садып алган» чамдык эштер орук шимчээшкенин хажыдар, озал-ондак кылыр ийикле, техниказының кандыг-бир кезээ үрелип-талалып, «хоочурап», «аскай» бээрге, ону септеп-селип, «эмней» албас болгулаарын ам бо хүннерде амыдыралда болуп турар озал-ондактар херечилеп тур.

Бистиң аравыста чамдык эш-өөрлерни көрүп чоруурга, «эзегиз дыңзыг» суг машина башкарып, орук-чирик орта көрбес «опаннадыр шаап», «мөөр чычаан» башкара берген болгулаары дыка-ла коргунчуг-дур. Өлүр тыныг, өзер назынныг эвес «карадемир» чүну билер ийик, мээ-медерелдиг, угаан-сарыылдыг кижилер, бистер, боттарывыс-ла буруулуг-дур бис ийин. «Далашкан күске, сүтке дүжер» деп, бистиң бурунгу өгбелеривистиң үлегер чугаазын утупкаштың, узун-хериндаа, бежен-даа метр оруктарга «тулдур баскылап», харын мырыңай чылгы мал ышкаш «чарыштыра» бээр-дир бис. Аскымнаан аъттың безин аксын тыртары амыр эвес-ле болгай. Көдээ суурларның тар, кыска кудумчуларында-даа, чаш ажы-төл, аскак-бүскөк, кырган, аарыг-аржык кижилерни-даа

бастырып каггы дег «кушталдырып» турарга, бо кижиниң сөөгү чештинер, карак чалданыр чүвеле болгай.

Боттарының холунда машина-техникалыг эш-өөрлер мырыңай-ла назы четпес оолдар, уругларынга машина башкарып, мундуруп турары дыка-ла айыылдыг. Ындыг бичин кижилер орук дүрүмнерин орта билбес-даа. Машинаны башкарып шыдавайн аңдарар, бир-ле чүвөгө үстүрер, озал-ондак кылырының айыылы мыяда. Мону черле ада-иелер, акы-дуңмалар, дөргүл-төрелдер, таныш-көрүштер кичээнгейге ап көрээлиңер.

Ол-бо черлерде орук шимчээшкениниң хайгааракчылары (КАИ постунуң база) сезинчиг, езу-дүрүмге таарышпас машиналарның документилен, башкарыкчыларын контролга ап, шыңгыырадыры чугула. Айыыл-халаптарны, озал-ондактарны баш удур болдурбазының тускай хайгаарал рейдилерин чүге чорудуп болбас деп. Мону хөй-ниитиниң киржилгези-биле организастан болурунуң аргазы бар-ла болгай. Эрге-чагырга органнары-биле бир демниг сырый каттыжып тургаштың ажилдаар болза, ажил ам шуудаар, дээштиг болур. Шынап-ла, озал-ондактан удаа-дараа төрел чоннарывыс, чаш ажы-төлдер хорал турары кымга-даа харааданчыг-дыр.

Орук шимчээшкенин дүн-хүн чок контролдаары чаңгыс шактың, чаңгыс хүннүң сезоннуг ажылы эвес, а хүн, шак бүрүзүнүң ки-

жилерниң амы-тыны, амыр-тайбың чуртталгазы-биле холбаалыг, харылзаалыг ажылы-дыр. Чаңгыс сөс-биле харысалганы күштелдирер херек. Албан-даа черлериниң, амы-хууда-даа машина-техниканың айыыл чок чоруун, ыңай-бээр аргышкан чорук-херектиг пассажирлерни, чорумалдарны кичээнгейлиг болурунче угаадылыг суртаал ажилдарын чорудары артык эвес. «Серемчиде – хорамча чок» деп үлегер чугааны үргүлчү-ле сактып, бодап көрээлиңер.

Ийи-чаңгыс эш-өөрнү буруудадыр сорулга-биле бо чүлдү биживедим. Бистиң тыва чонувустуң херекчок-ла черге өлүп-чидип, кызгалдага, халак-хилекке таваржып, хаң-чинге боражып турары дээш кара баар саргып, карак чажы төктүп келир болушкуннарның, коргунчуг, дидиренчиг таварылгаларның бо-ла болгулап турарынга хараадалымны, кажыыдалымны төрел чонум-биле деңге үлежит турарымны илеретпишаан, машина башкарыкчыларынга, чолаачыларга, ниити көрүштүг, угаадылыг, суртаал шинчилиг шүлүк одуругларын мында киридим:

Озал-ондак, өлүм-чидим
Оруктарга бо-ла болур.
Кемдээшкенин,
кергээшкенин
Кезек-кезек бо-ла болур.
Башкарыкчы чолаачылар,
Баш удур боданыңар.

Далашпайн, эшкедевейн,
Таваар, оожум башкарыңар.
Хөөкүй-ле тыва чонум
Хөөр-чевег «ээлевезин»,
Руль туткан чолаачылар,
Улам хандыр боданыңар!

Бораш ОНДАР.

ЧЕДИИШКИННЕР ЭЛБЕК

Кызыл кожуунуң чурттакчы чонунга 2005 чыл — онзагай чыл. Чүге дизе, кожуун бо чылын 30 харлаан. Ажыл-агыйның чымыштыг болганы-биле юбилейни кожуунуң Наадымы-биле капсырлаштырган. Ынчангаш ук байырлалды удавас демдегледип эрттирери көрдүнгөн.

Кожуунуң чагырга даргазы Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржак бо эрге-дужаалда мугур он чыл ажылдап, эң-не узун хуусаада кожуунуң бирги удуртукчузу бооп ажылдааннарның бирээзи.

Республиканың янзы-бүрү булуңнарынга үр чылдарда

— Наксыл-оол Чадамбаевич, байырлал таварыштыр кожуунда бөгүндө кылып чорудуп турар ажыл-агыйыңарның чамдызынга кысказы-биле доктаап көрүңерем.

— Шынап-ла, бо чыл бистиң кожуунуң чурттакчы чонунга төөгүлүг чыл бооп турар. Кожуунуvus тургустунганындан бээр 30 чыл болган. Ооң төөгүзүнүн, баштайгы удуртукчуларының дугайында ажылдар, альбомнар, стендилер каасталгазы, делгелгелер, ужуражылгалар болгаш өске-даа чүүлдер школаларда, культура одагаларында, библиотекаларда, албан организацияларда болгулаан, ам-даа бооп турар болгай. Чылдар шуужуп эртип-даа турза, төөгүнүн изиниң кажан-даа балалбазы шын.

Кызыл кожуун моон мурнунда чылдарда-ла республикада атсураа алгаан черлерниң бирээзи турган: тараалаң “Тиелелге” совхозунун, эди-сүдү элбек “Көк-Тей” совхозунун дээш, өскелерниң-даа ажыл-агыйы республикага “диңмирел” турганы шын-на болгай.

90 чылдарның эгезинде бүгү чуртка чаартылгалар эгелеп турар үеде бо кожуунга ажылдап келген турдум. Болган ийи соңгулдаларга тиелээш, он чылдың иштинде кожуун чагыргазының даргазы бооп ажылдап келгеним бо.

Кончуг берге үелерни чурттап эрткен бис. Акша-төгериң чедишпес, шалын, пенсия, пособие өйшаанда үнмес берге үелерни шупту көргөн болгай бис. Ындыг турбуже, кожуун чагыргазының удуртулгазының, албан организацияларының, совхозтарының, бүдүрүлгелериниң ажылы чаңгыс-даа хүн соксаваан, ажыл-агый хүн бүрүде үргүлчүлөп келген.

Бөгүндө ам база-ла чаартылгаларга белеткенип турар бис. 2006 чылдан эгелеп, тус чер эрге-чагыргаларыңа өскерилгелер дугайында 131 дугаарлыг Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыра дээш бүгү талалыг ажылдарны кожуун иштинде кылып чорудуп эгелзэн бис.

Бир дугаарында кожуунуң чурттакчы чонунуң демографтыг паспортун тургускан. Ийиде, черни, өнчү-хөреңгини девискээр аайы-биле даңзыга тургускаш, өртек-үнезин тодараткан. Үште, күрүнениң берип турар акшаландырышышынындан аңгыда, орулганы канчаар, кайыын тып, ажылдап ап болурул дээн чижектиг ажылдарны удуртукчу бүрүзү кичээнгейге алган.

Бо чылдың июль 3-те болуп эрткен соңгулдалар база-ла белеткел ажылдарыңа хамааржыр:

Каа-Хем суурга болгаш сумуларга округтар аайы-биле депутаттарны соңгаан бис. Чамдык черлерде чаа суму чагырыкчыларын соңгаан. Чаа соңгуттурган чагырга даргалары 2006 чылда бүрүн эрге-дужаалынче кирип, ажылдап эгелзээрлер.

— Кожуунда эки ажылдыг удуртукчуларны, албан организацияларны, бүдүрүлгелерни, хууда сайгарлыкчыларны база адап көөр силер бе?

— Кызыл кожууну — республикада ажыл-агыйы чедиинкиннери-биле көскү черлерни ээлеп турарларның бирээзи. Шынап-ла, чедиинкиннер-биле элбек бис дизе частырыг болбас боор.

Эрткен 2004 чылдың түннелдери-биле алырга, көдээ ажыл-агыйның ишчилери багай эвес ажылдаан. Эң эки тараа, ногаа, картофель ажаап өстүрген сумуларга Кара-Хаак, Черби, Ээрбек, Баян-Кол хамааржыр. Хуу бүдүрүкчүлөргө Калина Донгак (Каа-Хем суур), Валерий Яндараа (Ээрбек), Светлана Чоодо (Кара-Хаак) хамааржыр. Эң-не эки көргүзүлгү чылгычы, хойжу, тева, өшкү кадарчылары база бисте болган. Эки ажылдыгларга Каа-Хемде “Ручеек” (Л.А.Зубкова), Сукпакта “Колосок” (М.О.Серен-Хуурак), Кур-Черде “Солнышко” (Г.Д.Ховалыг) уруглар садтары, Көк-Тей ортумак (Л.К.Шулуу), Көк-Тей эге (Т.И.Долгих) школалары, дээди категорияның Сукпак ортумак школазы (Б.И.Араптан), Каа-Хемде төп библиотека (А.О.Халбажык), Каа-Хемде (Н.М.Ятина), Сукпакта (О.М.Сотпа), Шамбалыг (У.Н.Даш-Куулар) уругларның уран чүүл школалары, “Авырга” спорт школазы (В.Д.Серен-Хуурак), № 8 өрт кезээ (Х.Ш.Онгуда), кожуунуң шериг комиссариады (В.Ю.Васин), чонну ажылга хаара тудар төп (Г.С.Ондар), Шамбалыг (Г.К.Ондар), Ээрбек (А.Т.Пабундук), Черби (Л.М.Капустина) суму чагыргалары дээш, өскелер-даа хамааржыр. Республика чергелиг көрүлделерниң, мөөрейлерниң тиелекчилериниң чамдык кезин адааным бо.

Оон ыңай база бир онзагайлап, демдеглексеп турар чүүлүм чүл дизе, РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң доктаатканы-биле бүгү Россияга доктаамал болуп эгелзэн күрүнениң болгаш муниципалдыг ажыл-албанның ажылдакчыларының спартакиадазынга киришкенивис болур.

Ээлчеглиг спартакиаданы бистиң республикавыска июль айда эрттирген чүве. Аңаа бистиң Кызыл кожуунуң чагырга чериниң аппарадының ажылдакчы-

удуртулга органныңа ажылдап келген албан-хаакчының шаңнал-макталы элбек болбайн канчаар. Ол — “Тыва Республиканың эң эки пропагандизи” (1985ч.), “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” (1998ч.) деп бедик аттарның, 21 дипломнуң, 55 хүндүлел бижиктиң, хөй санныг орден-медальдың, демдектерниң төлептиг эдилекчизи.

Байырлалдың бүдүүзүндө кожуун чагыргазының даргазы Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржакка ужуражыр, аңаа элзэн каш айтырылганы салыр аргалыг болдум.

Кызыл кожуунуң чагырга даргазы Н.Ч.Ооржак.

ларының командазы киришкеш, бирги черни төлепти-биле элзэн. Келир чылын май айда Сочиге болур Россия чергелиг муниципалдыг ажыл-албанның ажылдакчыларының спартакиадазынга киржир улуг шаңналды чаалап алдывыс. Ооң-биле Тыва Республиканы төлзэлээр, ооң адын камгалаар эргелиг база болдувус. Ол дээрге биске кайгамчык улуг чедиинкин болгаш чоргаарал-дыр.

— Кызыл кожуун — республикада эң хөй чурттакчылыг кожууннарның бирээзи. Ажыл-агыйы чедиинкиннер дугайында чугаалаан силер, ам четпестер, бергелер дугайында чугаалап көрүңерим, Наксыл-оол Чадамбаевич.

— Кожуунда ниитизи-биле 23 539 чурттакчы бар. Бо сан-чурагайда республиканың барык 3 кожууну кирип турар деп болур. Өскээртен көжүп кээп турарларны хүлээп келдивис. Ылаңгыя Каа-Хем суурже, Сукпак сумузунче көжүп кээп турарлар дыка хөй. Чурттаар оран-сава, кирип бижидилге чок кижилер биске бергелерни тургузуп турар.

Оон аңгыда, корум-чурум, арагалаашкын айтырылганы нарын бооп артпышаан.

Хүн бүрүде, неделя санында болуп турар планерка хуралдарыңа, ай санында бооп турар контроль шагында, коллегия хуралыңа-даа чидиг бооп тургустунуп, сайгартынып турар айтырылганывыс ол.

Корум-чурумга, арагалаашкынга, наркоманияга удур демиселге демниг күш херек. Кожуунуң иштики херектер килдизи, херээженнер чөвүлели, аныяктар комитеди, административтиг комиссия дээш, өске-даа органның ажылын күштелдирери чугула. Маңаа хамаарыштыр тускай доктаалдар-даа хүлээп алдынган болгай.

“Авырга” спорт школазының, назы четпээнер инспекциязының, аныяктар комитединиң сумуларга эрттирип турар акция-

лары демиселдин кол эгелээшкени ышкажыл. Шак мындыг ажылдарны соксатпайн, моон-даа соңгаар үргүлчүлээри чугула.

— Байырлалга кайы хире белеткенип база канчаар эрттирер деп планнап турар силер? Аңаа база доктаап көрүңерем.

— Бо байырланчыг хүннү кожуунуң Наадымы-биле чергелештирген бис, ону сентябрь айда эрттирер деп планда кириген чүве. Аңаа бүгү адырларның ажыл-агыйын түннээри, тиелекчилерни шаңнап-мактаары көрдүнгөн. Оон аңгыда, кожуунуң ажыл-ижинге, социал-экономиктиг сайзыралыңа үлүг-хуузу кириштирип чорааннарны — удуртукчуларны, мурнакчыларны, хоочуннарны дээш, өскелерни-даа чалаар бис.

Кандыг-даа байырлалды эрттирерде кижилер бүрүзү черле боданыр, аалчыларны уткуп-хүлээп алырыңа хире-шаа-биле шудургу белеткенир боор ышкажыгай. Каа-Хем суурда болгаш сумуларда өг-бүлө бүрүзү, оон ыңай албан организациялар, ажыл-агыйлар эде-хере тырттынып, оран-савазының ишти-даштын аштап-арыглап, чараштап турар.

Байырланчыг юбилейвиске ырак-узактан келир дыка хөй солун аалчыларны манап турар бис. Байырлал бүгү чонга солун, каткы-хөгүлүг, ыр-шоорлуг, янзы-бүрү оюн-тоглаалыг, бедик деңгелдиг эртсин дээш, бистиң композиторувус, “ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы” Владимир Серенниң бедик утка-шынарлыг сценарийни тургусканы мактаксанчыг. Ынчангаш байырлалче баштайгы удуртукчуларны, мурнакчыларны, хоочуннарны, улуг-бичии чурттакчы чонну чалап, байырлалга идеп-кейлиг киржирин дилеп турар кижилер мен.

— Байырлал бүдүүзүндө кожуунуң ажыл-ишчилеринге, чурттакчы чонунга чүнү күзээр силер, Наксыл-оол Чадамбаевич?

— Мурнувуста чаартылгалар бисти манап турар. Ону амыдыралдан көре бээр бис. Ынчангаш кижилер бүрүзү хынамчалыг, бодамчалыг, харыысалгалыг болур ужурулуг.

Чуртталга — солун, чараш, чурттаксанчыг болгай. Моон-биле чаңгыс чер-чурттулгаларыңа быжыг турушту, ак сеткилди, тайбың-чаагай, долу, элбек чуртталганы, аас-кежикти күзедим.

Оон ыңай байырлал хүнүн бедик көдүрлүүшкүннүг эрттирерин күзээр-дир мен.

ОЛЬГА САНДАРАА чугаалашкан.

Юбилейиң-биле, Кызыл кожуун!

Байырлалды эрттирер органиастыг комитеттиң даргазы, кожуун чагыргазының даргазының экономиктиг айтырылгала талазы-биле ораакчызы Владимир Сиорпастың чугаалап турары-биле алырга, байырлал хүннерин сентябрь 30, октябрь 1 хүннеринде демдеглээр көрдүнгөн. Юбилейлиг хем-чеглер 2005 чылдың дургузунда чоруттунуп келген.

Бөгүндө байырланчыг ажылдар үргүлчүлөп турар. Кожуунуң школаларында кожуунуң төөгүзүнүн дугайында класс шактары, делгелгелер, солун кижилер-биле ужуражылгалар доктаамал болуп эртип турар.

Кожуунуң төп библиотекасында кожуунуң бирги удуртукчуларыңа, алдарлыг кижилеринге, кожуунуң төөгүлүг ажыл-ижинге, мурнакчы кижилеринге, бичии чаштарыңа тураскааткан янзы-бүрү стендилерни дерип асканы мактаксанчыг.

Кожуунуң бирги удуртукчуларыңа Кызыл кожуунуң райком партиязының бирги секретары бооп ажылдап чораан, ам аравыста чок Кыргыс Норбуевич Шулуу, секретары Лидия Александровна Бедарева (Черкасова), районнуң күүсекчи комитединиң даргазы чораан Александр Константинович Бакулин, райком партияның килдис эргелекчизи бооп ажылдап чораан Юрий Антонович Захаринский дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Кожуунуң алдарлыг кижилерин чырыткан стендиде Баян-Кол суму чурттулгалар — Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы чораан Долчамаа Шожульбаевна Бай-Кара, алдарлыг малчын Андрей Байкараевич Содунам; Кур-Черден — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады, “Тиелелге” совхозтун директору турган Вадим Орамбалович Оюн, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, сураглыг механизатор Василий Оюнович Янчат, Каа-Хем суурдан — “Көк-Тей” совхозтун директору, талантылыг организатор Анатолий Иванович Ломаев, куш фермазының сураглыг дагаа ажаакчызы бооп ажылдап чораан Валентина Абрамовна Долганина, дээди категорияның Сукпак ортумак школазының директору, ам-даа ажылдавышаан алдарлыг башкы Борбак-оол Иргитович Араптан, Ээрбектен алдарлыг тудугжу Геннадий Александрович Хүрен-оол дээш, оон-даа өскелер кирген.

Байырлал хүннеринде Солаан Базыр-оол аттыг культура бажыңыңа чалаттырган хүндүлүг аалчыларның, күш-ажылдың хоочуннарының, мурнакчыларның, чурттакчы чоннуң киржилгези-биле байырлыг хурал болур. Хем эринде ногаан шөлчүгешке сумуларның, албан организацияларының төөгүзүнүн дугайында делгелгелерни, солун программалыг концертти, массалыг оюн-тоглааны, садыг ярмарказын, спортчу хемчеглерни органиастаар.

Бо хүннерде кожуун чагыргазында юбилейге хамаарыштыр чымыштыг ажыл уламчылавышаан. Ырак-узакта хүндүлүг аалчыларже чалалгалар тарадылгазы, спонсорлар-биле ажыл, чаагайжыдылган, арыглаашкын дээш, өске-даа ажылдар кылдынып турар.

Ынчангаш, кел чыдар юбилейиң-биле, Кызыл кожуун!

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың чуртталга фондузунда турар албан бажыңнарын алыр чамдык хамаатыларның дугайында
2005 чылдың август 18

№ 929

Кызыл хоорай

Федералдыг хоойлужудулгада кирген өскерилгелерни барымдаалап, Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың июнь 10-да хүлээп алганы № 728 доктаалы-биле бадылаан, Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинин 104 чүүлүнүн чүүлдерин боттандыраар, Россия Федерациязының, Россия Федерациязының субъектилеринин болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының аразында бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле Тыва Республиканың норма-эрге актыларының төлевилелдерин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары ажилдап кылган графиктин 25 пунктузун күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чуртталга фондузунда албан бажыңнары алыр эргелиг хамаатыларның даңзызын бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче шилчиткен үеде Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызын болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин көжеринге холбашкан чарыгдалдар негелделеринин болгаш чурумунуң дугайында

2005 чылдың август 18

№ 930

Кызыл хоорай

«Федералдыг хоойлужудулгада кириген өскерилгелерни барымдаалап, Россия Федерациязының, Россия Федерациязының субъектилеринин болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының аразында бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле федералдыг хоойлужудулганы күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың норма-эрге актыларының төлевилелдерин ажилдап кылыр дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың июнь 10-да № 728 доктаалының 28 пунктузун күүседир болгаш Россия Федерациязының Күш-ажыл коде-

кизинин 326, «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-деги № 79-ФХ Федералдыг хоойлузунун 52 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче шилчиткен үеде Тыва Республиканың күрүнениң албан-хаакчызының болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин көжеринге холбашкан чарыгдалдарны эгидеринин чурумун болгаш негелделерин бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче шилчидер үеде Тыва Республиканың күрүнениң албан-хаакчызының болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин көжеринге холбашкан хөрөңгини чарыгдалдар сметаларына Тыва Республиканың күрүне органнарының удуртукчулары көөр.

3. Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче шилчидер, өскээр көжер үеде Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин чарыгдалдарын эгидер чурумун болгаш негелделерни Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы чон ортузунга тайылбырлаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезин дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал хөгжүлдө айтырыларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

* * *

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың август 18-те № 930 доктаалы-биле хүлээп алган

Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче шилчиткен үеде Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин өскээр көжеринге холбашкан чарыгдалдарны эгидеринин негелделери болгаш ЧУРУМУ

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының өске черже көжеринге холбашкан чарыгдалдарны эгидерин Тыва Республиканың күрүнениң өске органынче, өске чурттакчылыг черже (амгы административтиг-девискээр хуваалдазы-

биле) ону шилчидеринин негелдезин езугаар чорудар.

2. Тыва Республиканың күрүнениң хамаатызы албан-хаакчызының өскээр көжер чарыгдалдарын ажил берикчизи-биле баш удур дугуржулга езугаар дараазында хем-чээлдерге акшаландыраар:

а) Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин өскээр көжер чарыгдалдарын (транспортка пассажирлеринин ыяап-ла кылдырар камгаладылгасын, чоруур документилер кылдырар ачы-дуза төлевирин, поездилерге орун-дөжек ажыглааны дээш чарыгдалдарны) документилерни бадыткаан херек кырында чарыгдалдар хемчээлинге, чоруур өртектер ашпас хемчээлге доктаадыр:

демир-орук транспортунга—поездинин купе вагонунга;

суг транспортунга—доктаамал чоруур транспорт шугумнарының база пассажирлерни комплекстиг хандыраар далай (хем) суднозунун каютазынга;

агаар транспортунга—экономкласстың салонунга;

автомобиль транспортунга—таксиден аңгыда, ниити ажыгдалдың транспорт чепсектеринге.

Үндүрген чарыгдалдарны бадыткап турар документилери чокта чарыгдалдарны дедир эгитпес.

б) демир-орук, суг болгаш ниити ажыгдалдың автомобиль транспорту-биле бир өг-бүле 5 тонна чедир өңчү-чүк сөөрткенде, ооң чарыгдалдарын чогуур өртектер ажыр төлевес.

Бо пунктуң а) болгаш б) адаккы пунктуларында айыткан чарыгдалдарны, бир эвес ажил берикчизи ажилдакчының көжеринге транспорт чепсээ берген болза чарыгдалдарны төлевес.

в) чурттаары-биле барган чаа черинге тургустунуп алырының чарыгдалдарын ажил берикчизинин хөрөңгизи-биле төлээр, ынчалза-даа төлевирлиг шөлээзинин 7 календарлыг хүннеринден ашпас болур.

3. Ажил берикчизинин күсели-биле Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызынга ийи албан-дужаал шалыңын, а ооң өг-бүлезинин кежигүн бүрүзүнге албан-хаакчының шалыңының чартыын хары угда пособие кылдыр төлээр.

4. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызы ажылынга келбээн азы чөптүг чылдагаан чокка ажилдап эгелээринден ойталаан болза, ооң болгаш ооң өг-бүле кежигүннеринин төлээн чарыгдалдарындан аңгызын дедир эгидер, ол ышкаш чөптүг чылдагаан чокка өңчүзүн сөөртүрүнге үндүрген чарыгдалдарын дедир эгидер.

* * *

«Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларга социал хөлези керээзин езугаар чуртталга бажыңнары бээрде, чуртталга бажыңнарынга хамаарыштыр ажил болгаш хамааты-эрге-хоойлу дугуржулгаларын барымдаалаар үе дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында

2005 чылдың сентябрь 1

№ 971

Кызыл хоорай

Россия Федерациязының амгы күштүг хоойлужудулгасынга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлужудулгасын дүүштүрер база Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинин 57 чүүлүнүн 8 кезээнин чүүлдерин боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларга социал хөлези керээзлерин езугаар чуртталга бажыңнарын бээрде, чуртталга бажыңнарынга хамаарыштыр ажил болгаш хамааты-эрге-хоойлу дугуржулгаларын барымдаалаар үе дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрүн чүүлдүгзүнер болгаш кириер.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга Тыва Республиканың бо хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүнге Тыва Республиканың Чазаның албан езузунун төлээзинге Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды А.Б. Свинцовту томуйлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ЭЛЕКТРОННУГ ТЕЛЕФОН СТАНЦИЯЗЫ

Кожууннуң Кушкаш-оол Серээевич Кууларның удуртканы электрон харылзаа салбырында үениң байдалына таарышкан чаа-чаа харылзааның дериг-херекселдерин тургузуп турары ниити чоннуң херегелинге таарымчалыг болбастың аргазы чок.

Ооң тодаргай чижээнге Новосибирскинин харылзаа албанындан 6 дугаарлыг тудугу монтажниктер кожуун төвү Суг-Аксында «Квант-Е» деп чаа электроннуг телефон станциязын тургусканнар. Амдызында Суг-Аксы, Кара-Чыраа суурларда 50-50 чаа телефон номерлерин албан черлеринде болгаш чурттакчыларның бажыңнарында кириген. Ниитизи-биле бо чылын кожуунга 100 телефон номерлерин салыр сорулга салдыган.

Чаа электроннуг телефоннар-биле даштыкы чурттар, Россияның девискээринде бүгү кода-хоорайлар, суурлар-биле

харылзажып болур. Харылзаа салбырының монтерлары Апуш Ховалыг, Эрес Куулар, Байлак Ооржак олар чагыглар езугаар ол-бо черлерге чаа телефон номерлерин кирип турар.

КЫШКА МАГАДЫЛАЛ

Коданнарында мал-маган тудуп турар араттар, дузалал ажил-агыйлыглар келир кышка хынамчалыг белеткенип, коданында малынга кыш дургузунда четчир сизген-ширбиинди баш бурунгаар магадылап, белеткеп алыры улуг үүле-херектеринин бирээзи болур.

Ынчангаш кожууннуң ындамында хонаш-турлагларында-даа, суурларында-даа араттар бо чайын кааң-халыын, шоолуг өтсиген үнмээн дивейн, чүгээр сизген үнген черлерден мал чемин шаабиле белеткеп ап турар. Суг-Аксы суурда арат Маадыр-оол Саспыкович Ондар Бора-Тайга девискээринден 8 тонна сизгенни кескеш, бөлүп, сарааттап алган. Ол ышкаш Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Эрес-оол Ондар база Владимир Ооржак, Семен Бай-

Кара, Чалбак-оол Ооржак, Чалчык Ондар, Тока Монгуш, Кастаар-оол Ондар болгаш өскелер-даа сизген белеткенин үргүлчүлөп турарлар.

КҮЗЕГЛЕРДЕ

Кодан-кодан малдарын Манчүрек, Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Сүт-Хөл, Чечектиг, Хөлчүктүг дээн ышкаш чаагай ойттуг, серинин чайлагга шээр-даа, бода-даа малдарын одарладып чайлаткан малчын арат ажил-агыйлыглар чайлаглаашкынны организастыг чоруткаш, шала иштикилей күзеглеринче чоокшулап келгеннер.

Чүзүн-бүрү хоолулуг ойт-сизгени элбек, таарымчалыг, ымыраасээк чок тайгаларга чайлаан кандыг-даа малдар шыырак күш-деңгилдиг болуру чугаажок. Бажы бедик Манчүрекке чайлаан үлегер-чижектег малчын Тарыс Киш-Чалааевич Ондар база аныяк малчын Владимир Даптаң-Караевич Ондар, Макай-оол Сүүр-оолович Монгуш Манчүрек унундан куду көжүп бады келгилээн.

Манчүрек-Аксы, Ак, Чөөн-Дыт

болгаш оон-даа өске малга таарымчалыг турлаг-хонаштарда кожа-кожа, кодан-кодан малдарлыг аалдар улаштыр хонгулапканнар.

АЛДАН ХАРЛААНЫН ДЕМДЕГЛЭЭН

Партия, совет ажилдакчызы, ам Сүт-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Макар Бавукович Донгак 60 харлаан байырлалын демдеглеп эрттирген. Сүт-Хөлден, Чөөн-Хемчиктин Шемиден, Чыраа-Бажындан, Алдан-Маадырдан болгаш өске-даа черлерден дөргүл-төрелдери, таныш-көрүштери, кады ажилдап чораан эш-өөрүндөн аңгыда, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының баштыңы Н.Х. Куулар, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыңы И.Ш. Монгуш, партияның, советтеринин хоочун ажилдакчылары чораан Д.Л. Ондар, О.Д. Кара-Сал, В.М. Килчөң болгаш оон-даа ыңай эш-өөрлер байыр чедирип, белек-селээн сунуп, М.Бавуковичинин дугайында чылыг сөстөрүн, боттарының сактышыкынын чугаалааннар.

Сүт-Хөлден медээлер

САМБЫРАНЫ ТУРГУСКАН

Тыва эки турачыларның дугайында тураскаалдарны, мемориалдыг самбыраларны оларның өскөн-төрээн черлеринде мөңгези-биле акы-дуңмалары, ажы-төлдери, дөргүл-төрелдери боттарының өңчү-хөрөңгизи, эки сеткили-биле тургузуп турары өөрүнчүг болбастың аргазы чок.

Мооң тодаргай чижээ, эки турачы аъттыг эскадроннуң взвод командири, улуг лейтенант Доржу Монгуштуң чурттап турган кудумчун ооң ады-биле адаанын хамаарыштырып болур.

Төрээн черинин келир үеде чечектелишкени, бурунгаар хөгжүлдези, төрөл чонунуң аас-кежи, хосталгазы дээш амы-тынын харамнанмайн, эрес-дидим немец-фашисттик эжелекчилер-биле дидим чүрекир тулчуп чораан Доржу Кежегелигович Монгуштуң ады кезээ мөңгедө дириг чурттаар.

Б. ОНДАР.

Чөөн-Хемчик (Даа) кожууннуң 240 чылынга

Башкым, удуртукчум дугайында

Ол чаа-ла 19 харлыг тургаш, Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакы сумузунуң Хову-Аксинга турган эге школага башкылаашкынның чымыштыг ажылындан амыдыралының баштайгы күш-ажылчы базамын эгелээн. Ынчан, ол үеде тыва национал бижикти чаа-ла амгы орус алфавитче шилчиткен соонда, чүгле алды чыл болган, 1949 чыл. Ам бо 2005 чылда латинчиткен тыва национал бижикти амгы орус алфавитче шилчиткенинден бээр 62 чыл бооп турар-дыр.

Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар хүрең дыттыг, ырга кирген Шеми хемге 1930 чылда төрүттүнгөн. Оон ниити күш-ажылчы стажы 50 оранчок ажыг, ооң иштинде 30 ажыг чылдар чүгле башкылаашкын болгаш улус өөредилгезинге хамааржыр. Эске артканын удуртур албан-дужаалдарга ажылдаан. Сөөлгү чылдарда ол улус өөредилгези болгаш эртем амыдыралчыларының профэвилелдеринин Тыва Республикада комитетинин шугумунга ажылдаан. Эге школадан эгелээш, ооң жүжүк-бижикке өөредип, караан чырыдып, эртем-билигте чедирип каан өөреникчилери, бети кыды менден эгелээш, та чеже кижичүве. Удуртур ажылдарга ооң ажылга хүлээп алганы, өөредип кижизиткени, өрү депшиктени кадрларны санаары безин берге боор.

Кажан, 1949 чылда Дөжүлдөй Бүрзүнеевич баштайгы башкы ажылын эгелеп, Чыргакыга кээп турда, бижикти эвээш билер болгаш бижик билбес кижилер турган, чонну жүжүк-бижикке өөредир талазы-биле ол тус сумуга канчаар-даа аажок улуг күжүн, билин үндүргөн, улусчу, хөйге билдингир башкы турган. Мен база ол үеде назы харым 10 хар ажа бергеш, школага аалымдан кирип өөренип турдум. Дөжүлдөй Бүрзүнеевичке база башкылаадып чордум. Буянын башкынының ачызында, эртем-билигин-даа чедип алдым, удуртур албан-ажылга үр чылдарда депшип ажылдап келдим. Башкым назы-хары элээн дөгүй берген, ам 75-

тиг, а мен 70-ней бердим. Башкымның ынчан башкылап эгелээш чылдары берге турган, бирээде, электри чырыы чок, ном-дептер, кыдырааш, демир-үжүк чедишпес, өөреникчилерни көшкүн араттар ыракта кыштаглар, чазаглар, күзеглерде аалдарындан аъттыг эккеп, өөредип турган. Ынчан өөреникчилерниң аалдарынче чанаттап, дургуннаары база кончуг боор чүве. Башкы кижичүве оларны база сүрер, чадаг кылаштап чорааш, сүрүп чедип кээр боор ийин. Бир-ле катап, школадан дургуннааш, чана бээримге, ачам мени школага эккелген, кышкы хой кежи негей тоннуг кижини, мени, башкым дазылгага изиг печка чанынган, дерим төгүлдүр тургускан болбас ийикпе. Ооң соонда, харын школадан дургуннаарым шеглээш.

Дөжүлдөй Бүрзүнеевич эге школага башкылап, школа директорлап, ооң соонда ажылчы чоннар депутаттарының Чөөн-Хемчик кожууннуң күүсекчи комитетинин даргазынга ажылдап тургаш, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретарына сонгуктан. Ол Тываның Чырыдышкын яамызының сайыдынга база СЭКП Тыва обкомунуң килдиз эргелекчизинге-даа кызымак, үр-түннелдиг ажылдап турганын сактырдыр мен. Бир-ле утпайн сактыр чүвем, кажан Чадааның 1 дугаар школазын директорлап ажылдап тургаш, ол өөреникчилерниң бүдүрүлгө бригадының ажылын үлегерлиг, бедик денелге тургускан турду. Ынчан сургуулдарны күш-ажылга кижизидер, техниканы өөредир — бир сорулга ол турган. Өөреникчилерниң бүдүргөн продукциязын садып-сайгаргаш, школаның агар санынче элээн хөй акшаны кирип, школа боду техникалыг-даа турган. Ол школаның ажылының дуржулгазын кожуунга, республикага непередип турду. Школаның чанынга ногаа өстүрер теплица, парниктер болгаш бора-тоолайларны хөйүн өстүрүп турган. Билиг талазы-биле шыырак дуржулгазыг удуртукчуну үстүкү органнар бир-ле удуртур ажылче депшидип салган турар.

Кажан Дөжүлдөй Бүрзүнеевич бистиң Чөөн-Хемчик кожууннуң бирги удуртукчунга ажылдап турда, мен ажылчы чоннар депутаттарының Чыргакы сумузунуң күүсекчи комитетинин даргазынга ажылдап турдум. Кадрларны ажылга тургузар, оларны деткир, өөредир, күүсекчи сагылга-чурумга кижизидер, негелделг болурун, чоннуң санал-аналын, дилээни амыдыралга боттандырып ажылдаарын, боттуг, шын шүгүмчүлөлдү калбартырын кончуг кичээнгейге алырынче кол кичээнгей салып чагырып кижичүве.

Кожууннуң күүсекчи комитетинин даргазынга база райком партияның бирги секретарына ажылдап тургаш, бистиң кожуунну мурнакчы кожууннуң деңгелинге чедир удуртуп чорду. Кожуун күрүнө мурнунга планның даалгаларында тарааны, ээтти, сүттү, дүктү доктаамал ажыр күүседип турган, малдың бүгү чүзүнү кыштаг, чайлаглар сынышпас өзүп турганы маргылдаа чок. Ол көдээ чоннуң амыдыралынче улус сагыш салып ажылдаар, ажылының хөй нуруузу кедээ ажыл-ишчилерниң аразынга эрттирер, чонбиле ижин-кара чокка чугаалажып билер езулуг-ла удуртукчу чүве.

Удуртукчумнуң арга-дуржулгазын ооң удуртулгазынга ажылдап тургаш, көрүп, билип, шиңгээдип алганым — ажылдаарымга

дыка улуг идиг болган деп билер мен. Ол улуг угаанныг, ханы биллиг политиктиг удуртукчу кижичүве болгаш ындыг ийикпе, хөлүн эрттир изигленип, ытыкыр үн этпес кижичүве. Кажан кижичүве ооңбиле кады аалдар, бригадалар ке-зирирге, “Мен мындаа болган хуралга арай изигленипкен боор мен, көрөм дарга” дээш, буруузунар, дыка биче сеткилдиг, човаачал элдептиг кижичүве боор. Кожуунга болгаш республика деңгелиг удуртур албан-дужаалдарга ажылдап чораан, ат-сураа хөйге билдингир хоочун ажылдакчы чоннуң хүндүткелин бүзүрелдибиле удаа-дараа чедип чораан, ол Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутатына сонгуктуруп чораан болгаш сонгукчуларның чагыларын күүседир дээш күженишкениниг ажылдаан.

Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар биле мен 2000 чылдың декабрь төнчүзүндө ынчан Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың Чарлыы-биле “Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” деп күрүнө шаңналын дарганың холундан алдымыс. Ынчан ол шаңналды тыпсып тургаш, Шериг-оол Дизижикович Д.Б.Ондарның республиканың улус өөредилгезинге кириген ачы-хавыязын бедиле-биле үнелээни дыка өөрүнчүг болган.

Удуртукчумну дыка хүндүлээр болгаш ооң өг-бүлөзүнге, ажы-төлүңгө, кады төрөөн думаларында дөжүлдөй Бүрзүнеевичниң ажы-төлүнүн авазы, ооң кады кырааны Долчуң Лопсановна база алыс башкы кижичүве, ол сумуларга, кожуунга болгаш республика чергелиг-даа удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Эң ылаңгыяда, ол херээженнер шимчээшкениниң идепкейлиг ажылдакчызы. Херээжен чоннуң культуразын көдүрер, тыва национал чаңылдарны салгалдарга өөредир, шажын-чүдүлгени аныяктарга дамчыдар талазы-биле ооң чон ортузунга чоруткан

буянын ажылы балалбас бооп артар.

Бо өг-бүлениң төрээш, кижизиткен ажы-төлү оларның чоргааралы. Ондарлар 2 кыстың, 1 оолдуң ынак ада-иези, олар хөй саныг бичи чаштарның хүндүлүг кырган-ачазы, кырган-авазы. “Хол изин бут изи чандыр баспас” джири, оларның улуг уруу Наталья Дөжүлдөевна — Москваның Күрүне университетинин философия факультетин чедишкениниг дооскан, философия эртемнеринин кандидаты, доцент. Тываның эртемнер эвилелиниң даргазы, Тываның күрүнө университетинде эртем ажылдакчызы. Оон бичи кызы, Татьяна Дөжүлдөевна ам 50 харлап турар. 1984 чылда Красноярскиниң башкы институтун дооскан соонда, Тыва Республиканың Дээди Советинин специализинден Дээди Хуралдың аппаратының удуртукчунга чедир ажылдаан. 1997 чылдан бээр Россия Федерациязының Президентизинин Сибирь Федералдыг округ талазы-биле Тыва Республикада харысалгалыг ажылдакчызында ажылдап турар. Өг-бүлениң оглу — Евгений Дөжүлдөевич ам чаа-ла 47 харлыг. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыг, шыдал-быралыг, балдыры дьңзыг чурттап чоруур.

Мээң башкым болгаш удуртукчум — Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар бистиң Чөөн-Хемчик кожууннуң база бир төлептиг кадры, кожууннуң социал-экономикиг база культурулг хөгжүлдөзүңгө билин, күжүн үндүрүп, улуг үлүг-хуузуң кириген хоочун удуртукчу чүве. Ам удавас бистиң кожууннуң үндөйлөткенинден бээр 240 чылын сентябрь 23-24 хүннеринде байырларынга чон белеткенип турар.

Бо төөгүлүг улуг байырлалга Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондарның киржип чедип кээрин күзөвишаан, байырымны чедирип ор мен.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

СУВАК сайыт

берип турганнар.

ТАР-ның Совет Эвилелиниң составына киргениниң соонда, ол Тыва Автономнуг областың шериг комиссарына ажылдап эгелээш. 1951 чылда курлавырже үнгөн. Үр чылдарның иштинде партия болгаш удуртур ажылдарга ак сеткилдиг ажылдап чораан. Партияның күш-ажылдың хоочуну, коммунист. Кижилерге дузааргак, чонунга хүндүткелдиг. Швергин, узун шилгедек боттуг, топтуг-томаанныг, бодамчалыг. Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алырынга улуг ачы-хавыязын көргүскөн. Таңдының улус өөредилге килдизинге болгаш оон-даа өске хөй-хөй черлерге ажылдап чораан. (Чамдызын орта билбестир мен, ынчан бичи турган мен).

Сувак Монгуш-биле чаңгыс кудумчуга чурттап турган бис. Ол 1984 чылдың май 20-де мөчээш. Мен ам-даа Сувак кудумчунда чурттап орам мен. Чанывыста 73 харлыг кыс чээни, Февраль Наважал бар, Сувактың угбазының уруу.

Ол 1936 чылда Елизавета Ивановна-биле өг-бүлө туткан. Елизавета Ивановна комсомолчу турган. Тамбов хоорайга ол Кызыл Армияның бажынынга буфет эргелекчилеп турган.

Сувак Монгуш Тывага 1939 чылга чедир ажылдааш, катап Москва чоруй баргаш, Фрунзе аттыг академияга кирип алган. А

кадайы востоковедение институтунче кирип алган. 1-ги курсту доозуп турда, дайын эгелей берген. Дайын үезинде, ол Фрунзе аттыг академияга буфет эргелекчилей берген, дээди комсоставты чемгерип турган. Кадайы: “дайын үезинде кайывысты-даа чандырбас, ховар ужуражыр бис” деп чугаалап турар. Чамдыкта директор казармада улусту база чемгертип турган. Олар 1953 чылда төрүттүнгөн Сергей деп оолдуг, Татьяна деп келинниг, Алена, Юлия, Денис деп уйнуктарлыг. Киргизияда чурттап чоруурлар.

Мээң авам, ачам малчын улус. Сувак Монгуш ачам-биле үе болгаш албан ачам сугга доктаар, адын аңаа дыштандырып, хөөрежи хонарлар. Оон оруун уламчылап чоруптар. Чанып чыда, база-ла доктаар эртер. Ачамны Базыр Монгуш Мөңгөжик дээр, авамны Анай-оол дээр. Терек, Кызыл-Хая ынчаар малчыннар чордулар. Ол акый келирге-ле, олуртур, тургузар-ла чер тыппас, дыка хүндүлээрлер. “Улуг акый” келди дээр. Сөөлүндө, улгады бергеш, полковник, камгалал сайыды Сувак Чөвөкович Монгуш-тыр деп билип алган мен. Ол бичи уругларга аажок ынак. Бистерге кежээ алаарга, анзы-бүрү илби-шиди көргүзөр, бистер аажок сонуургап-даа, чамдыкта сестип-даа орам бис: “Бо черле кандыг кончуг кижичүве боор” деп аан.

Ак-Туругга ийги өөнүң ишти Ханды-биле Советская, Дружба, Мугур кудумчуларынга чурттап, ажылдап чордулар. Ак-Туруг ортуккаш школазының хавак баарында, көгү-шыгы хөлбөңнээш шыгында, стадионну полковник Сувак Чөвөкович Монгушка тураскаадып адаан. Ол ышкаш, сөөлгү үеде чурттап турган Мугур кудумчунуң база Сувак кудумчуну деп мөңгөжидип адаан. Ооң амгы үеде бар төрөлдери, эн улуг назылыг угбайлар Кунгаа Монгуш Дүвеновна 80 хар чоокшулаан, Февраль Насировна Наважал 73 харлыг.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг. Ажы-төлдү төөгү-биле кижизидер. Төөгүнү таптыг ап көөр чүве болза, ында өөредилгил чүүлдер кайы хөй. Чаңгыс кижиниң амыдыралы, ооң намдар-төөгүзү бүдүн чоннуң, үениң төөгүзү-биле ханы холбаалыг. Кижичүве чоннуң төөгүзүндө дашкаар хоорук турбайн турар, ооң кандыг бир арыннары, болуушкуннары ол кижиниң салым-чолунга бир-ле рольду, чугула эргилдени ойнаан турар.

Тыва эки турачыларның төөгүзүндө ам-даа билдинмес арыннар хөй. Оларның дугайында романнар, тоожулар, эртем-шинчилел ажылдары ам-даа бижиттинер апаар.

Чечек ХОМУШКУ.

Чаа-Хөл кожуун,

Ак-Туруг суур.

Феодалдыг Тыва үезинде Ооруг, Оймак, Дуруг-Оргузу, Чайлаг-Алаак ынчаар, кезек монгуштар чурттап чораан. Олар алызында акы-думма, куда-баар, дөргүл-төрөл улус. Чайлаг-Алаакка Чөвөк Монгуш (шолазы Коданчы) дээр кижичүве чурттап турган. Аялаар, дузаактар, кончуг эрес кижичүве. 1911 чылда ооң өг-бүлөзүңгө оол уруг төрүттүнгөн. Ону Сувак деп адап алганнар. Оолдуң ачазы эрте чок болган. Ачазы чок болганының соонда, авазының кадыы баксырай берген. Авашкыларның амыдыралы берге байдалга турган. Сувак эрте чажында-ла, анпадиинчеп эгелей берген. Бодун болгаш авазын чемгериптер шору эр апарган.

Ынчан Хем-Белдинче Араттың Революстуг Шерин тургустунуп келген. Ачазының төрөли болуп, Чап-Хөөңүң огулу, Мактарбиле сүмөлөшкөш, Хем-Белдинче чорупканнар. Сувактың шериг эртемниг салым-чаянны дораан илерей берген. Ол үеде Тывага үймээшчилерни базарынга идепкейлиг киришкени дээш Сувак Монгушту Совет Эвилелинче өөредир-биле чоруткан. Ол Краснодар хоорайга өөренип турган. Ооң соонда, Тамбовтуң аъттыг шериг школазын тергиин эки дооскан.

1935 чылда Төрөөн чуртту Тыва Арат Республикага чедип келген. Сувак Монгуш 1937 чылга чедир полк сургуулунуң удуртукчунга ажылдап турган. Ооң соонда, Фрунзе аттыг академияга өөренип чоруткан. Ону база-ла тергиин эки демдектерге дооскан.

Сувак Монгуш — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. Да-

йын эгелээринин мурнуу чарында Каунас хоорайже чорупкан турган. Немец-фашистиг эжелекчилер дайынны чарлавайн, оор езу-биле эгелээринин түннелинде, олар бүзээлээшкениге таварышканнар. Бүзээлээшкениден чаңгыс-даа дириг кижичүве оскунмай үнгенер. Ол дээш Сувак Чөвөкович Монгушту ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Ада-чурт орденинин II-ги чергези-биле шаңнаткан.

Сувак Монгуш 1942 чылда Фрунзе аттыг академияны дооскаш, 1943 чылдың апрель 21-де келген дораан ТАР-ның Шериг сайыдының оралакчызынга ажылдай берген. Ооң соонда, удаппаанда, 1943 чылдың август 4-те сайыттың эрге-дужаалына ажылдай берген. Кежээки марксизм-ленинизм университетин база шыырак дооскан. Ол өөрөнгөн черлерин албан кончуг эки демдектерге доозар, чырык угаанныг кижичүве.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тыва чуртту Тыва Арат Республика турган. Сувак Чөвөкович фронттуге совет хамаатыларны кыйгыртырын организаптап турган. Оларның иштинден Байысқыла деп кижичүве Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты алган деп турар. (Мону черле уктап, истеп көөр болза эки боор, ындыг улуг дайынга киришкен хөй улустан Совет Эвилелиниң Маадырлары эвээш-тир). Фронтуга материалдыг дузаны база чедирип турган. Араттар фронтуга 50 муң шилиндек аъттарны белекке бергенер. Чон ээтти, аш-чемни, идик-хепти, мал-маганны вагон-вагону-биле фронттуге чорудуп

Тыва езу-биле эрги чылды үдеп, чаа чылды уткаан соонда, агаар-бойдус чылып, часкы аян-шинчи кире бээр. Хоорай черде чурттап турза-даа, Николай Салчакович час дужерин четтикпейн манаар. Таарымчалыг хүннерни ажыглап, өөнүң ишти Чигир-оол Севилбаевна-биле эмиглежип тургаш хааржактарга, саваларга ногааларның чаш өзүмнерин тарып, белеткеп алырлар. Апрель ай төнүп чорда, ол өзүмнер 15-20 см чедир узуп өзүп келир.

Бо үеге чедир Николай Салчакович хоорай биле дача аразына аргыжып чоруп тургаш, дачанын септээр-селиир ажылдарын доозуп алыр. Херим иштинин богун аштап-арыглааш, ногаа тарыыр чалдарны, картофель шөлүнүн довураан чымчаткаш, өдек, кара хөрзүн-биле чемиш-читкеш, суггарып каар. Бо бүгү ажылдарны чамдыкта ажыл соонда кээп тургаш, а колдуунда дыштанар хүннерде кылыр апаар. А кажан чаш өзүмнерни дашкаар үндүрүп, олуртупкан соонда, амна езулуг ажаап-хайгаарал кириптер. Аай-дедир чоруп турар үе-даа, чай-даа чок апаар. Ынчан ол шуглак-дөжээн эккелгеш, дача-зынга турумчуп алыр.

Кызыл биле Улуг-Хемниң солгай талазында турар дачалар аразы элээн херин чер. Оожум чораанда, кудумчу автобузу барык бир шак калгыдып кээр. Кады хөөрежип чоруур эштинге харын, черниң ыраан, үе-шактың эрткенни кижжи эскерер эвес. Бо удаада Николай Салчаковичниң кожазы эр чүве-даа ыттавас кижжи болган. Сонгаже көрүп алган, дужунда-ла, бодалдарга алзыпкан чоруур.

Ынчап чорааш, Николай Салчакович боду база бодалдарга алзы берген: "Чыл эрткен тудумна дача тудары берге апар чыдар шаг-ла-дыр бо—деп, ол хараадал-биле боданган.—Каш чыл бурунгаар бүрүн-бүдүн турган дачалар-дыр бо. Ам көрүңерем, чамдыктарының чүгळे орну артып калган. Та ээлери бускаш, өскээр көжүрүп аппарып турар чүве, та оорлар ап турары ол, ону көргөн кижжи-даа чок болур. Чазын харын, чаны-биле эртип чыда, эскерип, чоктап кааптар. Херим-кажаазын-даа арттырбаан, бузуп аппаратан, ээн чер турар.

Октаттынган, ээ-хайгаарал чок арткан дачалар база бар. Ынчаар ээн турар дачаларга доктаамал чурттаар чери чок, чер кезип, тоянчылап чоруур кижилер чыгыр, бир дүвүренчиг айтырыг ол. Че, харын, чурумнуг ээлеп, чурттап олурган болза, чугаа аңгы-ла ыйнаан. А олар ындыг эвес. Кожазында дачаларны үптөп-тонап каапкаш, одаар ыяш, хөмүрге чедимес болгаш ындыг ыйнаан, херим ыяштарын безин арттырбас, үрөп, оттулупкаш, баарлар. Арагалап алгаш, эрткен-дүшкен кижилерге шорлур, чогуш-содаа кылыр. Боттары кара туразы-биле электри шугумундан коштунгаш, дачаларны өрттедип турган таварылгалар база бар.

Дачалар ниитилелдеринин даргалары, дачалар ээлери боттары-даа чогуур черлерден шагдаа постуларын немей тургузарын негеп, дилеп-даа турган. Шагдаларның чурттаар чылыг оран-савазы чогуундан бо айтырыг шиит-пирлеттинмейн келген. Кыжын шоочалыг кыштаар, а чайгы үеде хайгаарал кылып келген шагдаларның көстүп, хүнзээр вагончиги бар. Ында телефон-даа чок, чамдыкта чырыгы безин чок, карангы турар. Октаттынган, ээн турар дачаларның бажыңнарын селип-

септээш, оларга шагдаа постуларын немей тургузуп кагза кандыг чүвөл?"—деп, Николай Салчакович сагыш човап бодап чорда, дужер чери чедип келген. Ол ап чораан сумказын туткаш, автобустан дүжүп калган.

Кызылчыларның час кээргеле, ногаа, картофель тарааш, ажаап-хайгаарал чайлааш, күзүн дүжүдүн ажаап ап турары дачалар дээш сагыжы аарып чоруур кижжи кым боор ол дээрзин билип каан боор силер. Улус өөредилгезиниң тергинини, ССРЭ-ниң "Хүндүлелдин Демдээ" орденниң болгаш Тыва Республиканың "Шылга-раңгай күш-ажыл дээш" медалдың эдилекчизи Николай Салчакович Конгарны бистиң республикада танывас, билбес кижжи-даа ховар боор. Ол 1963 чылда Кызылдың башкы институтун дооскан соонда, ооң күш-ажылчы намдары республиканың улус өөредилгези-биле холбашкан. Баштайгы күш-ажылчы дадыгышкынны Иймеге алгаш, 1965 чылдың чайынында Бажың-Алаак школазынга директорлап тура,

рыдыышкын яамызының сайыдынга томуйлаан. Бо эрге-дужаалга ол 1992 чылдың май 15-ке чедир барык 15 чыл ажылдаан.

Республикага өөредилге черлерин болгаш ортумак школаларны немей туттуруп, ажылгалга кириринге, башкы кадрлар-биле четчелеп, материал-техниктиг баазанын быжыглаарына, өөредилгениң шынарын бедидеринге, бүгү-ниити ортумак өөредилге шилчилгени боттандыраарына төлептиг салыышкыны дээш Николай Салчакович Конгар 1986 чылда ССРЭ-ниң "Хүндүлелдин Демдээ" орден-биле шаңнаткан. Чазактың бо бедик үнелелин тодаргай сан-түңнер, чижектер-биле бадыткап көргүзүрге мындыг.

1977 чылда Тывага улус өөредилгезиниң кол көргүзүглерин РСФСР-ниң деңнелинден ушчок чыдып калган турган. Чижээ-лээрге, бирги класска өөренип киргеннерниң чүгळे 86 хуузу 8 классы, а 82 хуузу ортумак эртемни чедип ап, бичии уругларның чүгळे 33 хуузу уруглар албан черлеринге хаара туттунган тур-

класстар башкыларының 85 хуузу дээди эртемниг бооп турган.

Республикага өөредилге черлерин, школаларны болгаш уруглар албан черлерин немей тудуп, ажылгалга кириринге СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрель 11-де хүлээп алганы "Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедириниң хемчеглериниң дугайында" доктаалы улуг ужуру-дузалыг болган дээрзин Николай Салчакович демдегеп чугаалап олурар.

Бо доктаал үнген соонда, ооң күүселдези дээш ажыл хайныгып-ла үнген. Москва хоорайның тудугжулары тудуг материалдарын Москваның бодундан эккеп тургаш, 1200 олуттук школаны, 320 олуттук уруглар садының тудуун ажылгалга кириген. Ленинград хоорайның тудугжуларының ачызында башкы училищези өөренир бажың-биле база сургуулдарның чурттаар чери-биле хандыртылган.

Ол үеде Тываның Чазаның капитал тудуг талазы-биле эргеле-

кезини шиңгээттинмейн баар таварылгалар тургулаан. Ону барымдаалааш, Чырыдыышкын яамызының чанынга бот-орулга-чарылга-биле ажылдаар "Школьник" деп тудуг кооперативин болгаш ажыл тудугларының өөредилге черлериниң капитал септелге ажылдарының смета документтерин белеткээр бюрону тургускан. Бо чаа тургустунган черлер школаларга немей тудуглар кылырынга болгаш капитал септелге ажылдарын өй-шаанда чорударына улуг ажыктыг болган. Ол үеде печка-биле одаар школалар хөй турган болгаш чыл санында-ла элээн кашты суг-биле одалгаже шилчидип, каш-даа школага спортзалдыг, элээн каш өөредилге класстарлыг немелде тудуглары бо кооперативтиң тудугжулары ажылгалга кириген.

"Мээң сайыт болуп ажылдап турган үемде, бюджет камгалалын Россияның өөредилге яамызынга бүгү статьялар аайы-биле камгалааш, оон улаштыр Саң-хөө яамызынга баар турган. Бюджетти Саң-хөө яамызынга камгалаан соонда,

Чалганчыдан чалбыыш...

Очерк

шилчилге-биле Кызылдың башкылар билии бедидер институтунуң тыва дыл кабинетиниң эргелекчизинге ажылдаан. Маңаа 1970 чылдың апрельге чедир ажылдааш, ол бо институтуң директорунга чедир депшээн. Кыска үе иштинде мынчаар депшип ажылдаары дээр-ле, Николай Салчаковичниң бедик мөзү-бүдүштүүн, хүлээнген ажылынга ак сеткилдин, харысалгалыын, организаакчы салым-чаянныын көргүзүп турары ол.

Ол үеде Чырыдыышкын яамызының сайыды турган Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар аныяк удуртукчунуң бедик негелделиг организаакчы ажылын үнелеп көргөш, 1970 чылдың апрельден эгелеп чырыдыышкын сайыдының оралакчызынга томуйлаан. "Сайыттың оралакчызының харыылаар айтырыгы-ла хөй турган: школа-интернаттар, дузалал школалары, школадан дашкаар өөредилге черлери, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, кежээки школалар дээш, оон-даа өске. Чаа ажылче шуудал кириринге удуртур ажылдарга хөй чылда ажылдап каапкан сайыт Д.Б.Ондарның арга-сүмези менээ улуг дузалыг болган. Албан бижиктерин, доктаалдар төлевилелдерин тургузарының школазын маңаа эрткен мен"—деп, Николай Салчакович сактып чугаалап олурар.

Чырыдыышкын сайыдының оралакчызы бооп барык дөрт чыл ажылдаан соонда ол кезек үеде, 1974 чылдың февральден 1975 чылдың августка чедир СЭКП Тыва обкомунуң лектору болуп, а ооң соонда пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы бооп ажылдаан. А 1975 чылдың сентябрьдан 1977 чылдың июльга чедир ол Москвага СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын кызыл диплом-биле дооскан.

Ук школаны дооскан соонда, партия обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу болуп ажылдап турда, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1977 чылдың ноябрь 29-та Чарлыы-биле Н.С. Конгарны Тыва АССР-ниң Чы-

ган. Мындыг байдалдан үнерде ортумак школаларның четкизин калбартыр, башкылар-биле четчелээр, өөредилгениң шынарын бедидер, ийи чылчыларның санын кызырар, өөреникчилерниң школа каарын болдурбас, бүгү-ниити ортумак өөредилгеже шилчилгени боттандыраар, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин немей ажыдып, кадрлар-биле четчелээр, оларның материал-техниктиг баазанын быжыглаар дээш, өске-даа сорулгалар салдырган.

Алдынган хемчеглерниң түңнелинде 1980 чылга чедир республикага 6632 олуттук школалар, 2610 олуттук ясли-садтар, 2476 олуттук интернаттар ажылгалга кирген. 1979-80 өөредилге чылында бүгү өөреникчилерниң 83 хуузу ортумак школаларже хаара туттунган, чаңгыс класска катап оор өөреникчилерниң саны барык 3 катап кызырлып, өөредилге хуузу 99 четкен. 8 класс доосканнарның барык 96 хуузу ортумак өөредилге черлеринче кирип, өөредилгезин уламчылаар аргалыг болганнар. Аныяктарның бүгү-ниити ортумак өөредилгеже шилчилгези колдуунда боттанган. Ол чылын ортумак школаны 3120 кижжи доозуп, олардан 1849 доозукчу тускай мергежилди чедип ап, трактор азы машина башкаар эргени алган.

Аныяктарның ортумак эртем чедип алырынга кежээки болгаш бот-өөредилгелиг школаларның ролю эвээш эвес турган. Чижээ, 1980-81 өөредилге чылында кежээки болгаш бот-өөредилгелиг 16 школага, 97 өөредилге-консультация пунктуларына 1779 ажылчын аныяктар ортумак эртемни чедип алган, а хүндүскү школаны ол чылын 3230 кижжи дооскан.

Өөредилге болгаш кижизидилгениң шынары башкыларның эртем-билиинден, арга-дуржулгазындан хамааржыр дээрзи билдешкир. 1980 чылда эге класс башкыларындан тускай эртем чедип алганнарның саны, 1975 чыл-биле деңнээрге, 91-ден 97 хуу өскен, а ортумак болгаш үстүкү

линиң начальниги турган Н.И. Иванов биле Н.С. Конгар аразында баш удур дугурушкаш, чаа тутунар школага малчыннар ажы-төлү өөренир, ынчангаш ону школа-интернат кылдыр тудар ужурулуг дээрзин ленинградчыларга бадыткап чугаалап тургаш, амгы башкы колледжизиниң өөредилге корпусу-биле ниити чуртталга бажыңын кады тударын керээге немей кирип апканындан, ол өөредилге черин сургуулдарның чурттаар оран-савазы-биле кады тудуп, ажылгалга кириген. Горький областың бодунуң акша-хөрөңгизи-биле туттурган 776 олуттук школага Кызылдың №9 дугаар школазын ажыткан. Алтайның тудугжулары 320 олуттук ясли-садты туттуруп берген дээш, өске-даа чижектерни хөйү-биле айтып болур.

Н.С. Конгарның чырыдыышкын сайыдынга ажылдап турган үезинде республикага өөредилге черлериниң четкизин калбартыр, материал-техниктиг баазанын быжыглаар, башкы кадрлар-биле четчелээр, өөредилге-кижизидилге ажылының шынарын бедидер дээш кылып турган ажылдарының хемчээли улуг болгаш хөй талалыг турганы-биле, оларның шуптузун бо бичии очеркке чырыдып бижирин болдунмас дээш, каш чылдарның чижээнге ону көргүзерин оралдажып оорарым бо. Ол үеде улус өөредилгезиниң тудугларына акша-төгерики харам чокка берип турган дээрзин Николай Салчакович чугаалап олурар. Ону деңнеп көргүзүрге мындыг. 1946 чылдан 1975 чылга чедир барык 30 чылда күрүне болгаш кооператив организацияларының күжү-биле республикага 38668 олуттук школаларны ажылгалга кириген болза, а 1976 чылдан 1991 чылга чедир 15 чыл иштинде 32494 олуттук школалар тудуун ажылгалга кириген.

Чедишкыннер-биле чергелештир чедир кылдынмаан ажылдар база турганы сын. Ылаңгыя чамдык тудуг организацияларының кошкак ажылының түңнелинде бердинген акша-хөрөңгиниң хөй

Чырыдыышкын яамызының курлавырындан сайыттың оралакчызы Анатолий Шустовка кирип тургаш, 16 болгаш 12 дугаарлыг статьяларга дүүштүр немелде акшаны дилеп алгаш, ооң-биле немелде тудугларны кылдырып, дериг-херекселдерни садып ап турду-вус"—деп, Николай Салчакович сактып чугаалап олурар.

1984 чылда школа реформазы эгелээн соонда, чай чок ажылдың кырынга дарый шиитпирлээр айтырыглар, тудуп кылып кириптер ажылдар улам немешкен. Школа реформазының кол негелдези өөредилгени бүгү талазы-биле экижидери турган. Ортумак школа 11 чылдыг апарган. Уругларны 6 хардан эгелеп школага өөредип эгелээн. Чүгळे алды харлыгларны школаже хаара тудары-биле 546 классы немей тудары көрдүнген.

Ниитизи-биле республикага школа реформазының чылдарында (1985—1991 чылдар) 17208 олуттук школалар болгаш школаларга немей тудугларны кылып, 5680 олуттук уруглар садтарын болгаш 2896 олуттук интернат бажыңнарын тудуп, ажылгалга киригенин чижекке айтып көргүзүрге безин ол чылдарда кайы хире улуг хемчээлдиг ажылдарны кылып чорутканы билдине бээр. Школа реформазының баштайгы чылдарындан эгелээш, бүгү-ниити ортумак өөредилге-биле чергелештир, бүгү-ниити профессионалдыг өөредилгени боттандырып эгелээн. Чижээ, Кызылдың өөредилге-бүдүрүлге комбинатында өөреникчилерни 19 мергежилге белеткеп, өөредилгени бүдүрүкчүлүг күш-ажыл-биле холбап турган.

Башкы кадрларны белеткээринче болгаш башкыларның ажылыныче, амыдырал-чуртталга байдалдарынче кичээнгей күштелген. Кызылдың башкы училищезинге күш-ажыл болгаш черчение башкыларын белеткээр салбырны, Ак-Довуракка Кызылдың башкы училищезиниң ясли-садтарга кижизидикчи башкылар болгаш школаларга музыка, күш-культура башкыларын белеткээр салбырын ажыткан. Кызылдың педагогика

институдунга күш-ажыл, төөгү, күш-культура болгаш уруглар албан черлеринге дээди эртемниг кижизидикчи башкылар белектээр факультеттерни ахтыткан.

Бо хевирлиг болгаш өске-даа кылдыган ажилдарның түңнелинде, чижээлээрге, 1984-85 өөредилге чылында республиканың школаларына 4500 ажыг башкылар турган болза, дараазында өөредилге чылында оларга 500 ажыг аныяк специалистер немешкен. Эге класстар тускай эртемниг башкылар-биле долу хандырттыган. Математика, дыл эртемнериниң талазы-биле башкыларның 92 хуузу дээди эртемниг турган.

Школа реформазының негелделеринге дүүштүр өөредилге программаларын болгаш өөредилге номнарын чаартып, чогуур үезинде парлап үндүрери, школаларны халас ажыглаар өөредилге номнары-биле долу хандыраары өөредилге-кижизидилге ажылының шынарын бедидеринге дорт салдарлыг дээрзи чугаажок. Ынчангаш Николай Салчакович боду яамының өөредилге-методиктиг чөвүлелин башкарбышаан, өөредилге номнарының авторлары-биле сырый ажылдап, оларга дуржулгалыг башкыларны кожуп, чаа автор бөлүктөрүн тургузуп, номнар-биле школаларны чогуур үезинде хандырып турган. Өөредилге-методиктиг чөвүлелдин ажылынга эртемденнер Шулуу Чыргал-оолович Сат, Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, Регина

Рафаиловна Бегзи, Монгуш Допчунович Биче-оол болгаш хоочун башкылар Куулар Хунажыкович Оргу, Маңнай-оол Чүлдүмович Ооржак, Сеңмит Тамба-Сюрюновна Ооржак, Арья Араптановна Алдын-оол дээш, өскелер-даа боттары база авторлар болбушаан, улуг дузаны чедирип, авторларга арга-сүмезин кадып, тыва школаның өөредилге номнарын экижидеринге төлептиг үлүг-хуузу кирип келгенер дээрзин Николай Салчакович үнелеп чугаалап олурар.

Чырыдыышкын яамызының өөредилге-методиктиг чөвүлелинге кады ажылдап турганы эшөөрүнүн дугайында демдегел чугаалааш, Николай Салчакович бодунун дугайында «ак хар ашпайн барды ышкаш». А херек кырында ол 1971 чылдан тура эге школаның 2, 3, 4 класстарына төрөөн чугаа болгаш класстан дашкаар номчулга номнарының автору болуп база авторлар бөлүү-биле кады ортумак школаның 4-10 класстарына тыва дыл, чогаалдың өөредилге программаларын тургускаш, бо талазы-биле база ат-сураа билдингир апарган.

1992 чылда өөредилге сайыдының албан-дужаалындан халашкаш, Николай Салчакович бир кезек үеде өөредилге ажылдакчыларының профэвилел организациясының республика комитетинин даргазының оралакчысы бооп ажылдааш, оон 1993 чылдың декабрьда чаа тургустунган эртем-методиктиг «Башкы» сеткүүл-

дун кол редакторунга томуйлаткан. Бо үе дээрже билдингир болгай, рынок харылзааларынче шилчилгенниг кадыг-берге үези турган. Солун, сеткүүлдерни парлап үндүреринге болгаш ажилдакчыларның шалыңына күрүнден берип турган акша-хөрөңгини ай-айы-биле бербейн туруп бээрге, чамдык солуннар редакциялары ажылын түр када соксаткан, хоозурап дүшкен редакциялар база бар. Берге үеде Николай Салчаковичиниң сагынгыр-тывынгыр удуртулганының ачызында «Башкы» сеткүүл өй-шаанда үзүктел чок үнүп, а редакция коллективи бергелерни шыдамык ажып эртип, чоорту бут кырынга туруп, быжыгып келген. Сеткүүлдүн даштыкы хевирин, чурук каасталгазы, парлап турар материалдарның шынары, оларның ажыктыг талазы үениң негелдезинге дүгжүп турар дээрзин хөй санныг номчукчуларның, башкыларның үнелели херечилеп турар.

Улус өөредилгезиниң хоочуну Николай Салчакович Конгар бо күзүн, сентябрь 10-да, 65 харлаар. «Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурдан ырак эвесте, Хемчик хемнин кыдыы Кыйыг деп черге Салчак Доскаар оглу Конгар биле Салчак Чанзан уруу Сержиңиниң өгбүлөзүнө улуг оглу болуп төрүттүнген мен. Мээң соомда ада-иениң уруг-дарыы хөй болган. Авам «Маадыр ие» атка четкен кижин» — деп, Николай Салчакович чугаалап олурар.

Н.С. Конгарның авазының кады төрээни Константин Чанзанович Тоюң алыс боду башкы эртемниг. Шүлүк, аялга чогаадып бижири, баян, гармонь, игил, бызаанчы, дошпулуур, мандолина дээш, хылдыг хөгжүмге дески ойнаар, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге хандыкшылдыг, салым-чаянныг кижин чораан. Ол Бай-Талга 3-4 класстарга чээни Коляны база башкылап турган. 1956 чылдың төнчүзүндө чогаалчы, бот-тывынгыр композитор К.Ч. Тоюң хенертен озал-ондакка таварышкыш чок болган. «Акымның мөчү-сөөгүн алыры-биле ооң кады төрөөн дунмазы Тойлу акый, мен, колхозтун чүк машиназының чолаачызы Даржаа акый — үжөлөөн Кызыл-Мажалыкка келгеш, ажык машина кырынга мөчүзүн салып алгаш келдивис. Ынчан соок-даа күштүг турган, машина кырынга чоруу ора: «Сээң ажыл-херээни уламчылаар мен, акый, башкы мергежилин чедип аар мен» — деп, иштимде даңгыраглап чораан мен. Башкы мергежилин шилип алганым оон дорт хамааржыр» — деп, Николай Салчакович чугаалап олурар.

«Чаштанчыдан чалбыыш үнер» деп сөстөрүн утказы хоочунун чугаазында барын эскерип каан боор силер. Хенертен чоок кижизиниң озал-ондакка таварышкыш чок болганы тос класс оолдун сагыш-сеткилинге аар чидирг бооп артып калгаш, даайының ажыл-херээни уламчылаар күзелди

кывыскан. Дунмалары улуг акызының эгелээшкинин деткээ. Коңгарларның өг-бүлөзүнүн кады төрөөн он алышкынын сези — башкы эртемниг болганы, таварылга эвес. Даайы К.Ч.Тоюңну дөзөп, аныянда баянга ойнап өөренип алганын, шүлүк бижиш шенеп чораанын чугаалааш, чамдык шүлүктөрүн меңээ көргүзгө, сонургап номчаан мен. Ол шүлүктөрүн кажы ырылар-даа болган чорду.

«Алдан харны ашымза-даа, ажылымны салбайн чор мен. Ажы-төлүм оолдарын, азыражып чурттап чор мен. Ажыл дээрже — амыдырал, ажыл дээрже — келир үе, узун назын, кадыкшылдың үнгөн дөзү база ында» — деп, ол бодунун «Хоочун коктуг» деп шүлүүнде бижээ. Шынап-ла, алдан харны ашкыже, могагышылап чок кол редактор болуп, харысалгалыг ажылда ажылда-вышаан, берге үеде дачада ажыл-агыйын база салбайн ногаа, картофелин тарып, ажы-төлүнүн оолдарын азыражып, езулуг эр шинчилиг ада кижиниң үлегер-чижээни көргүзүп чоруур хоочунууска мөгөйбейн, кымга мөгөөр боор. Н.С. Конгар ышкаш хоочуннарывыс бистиң аравыска ам-даа үр чылдарда кадык-чаагай чурттап, ажылдап-ла чорун деп бистер, салгалчылары, ынчаар күзээр бис. Чолуңар ак, чоруңар чогуңар-ла болзун, Николай Салчакович!

Даш-оол МОНГУШ,
Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүну.

Кино уран чүүлү

ДЕРСУ-МУНЗУКТУ ДӨЗӨЭЛИНЕР

Сентябрь эгезинде Кызылга «Дерсунун дириг кокпазы» деп көрүкчүнүн кинофестивалы болуп эрткенни бистиң солунуус чырыткан. Аңаа Москва, Новосибирск, Владивосток, Приморье, Красноярск хоорайлардан болгаш Алтай, Хакасия, Тываның кинотелестудияларының, телекомпанияларының дириг чурук тырттырып чоруур сонургалдыг кижилери киришкен. Солун чүве чүл дээрже, оларның аразында Тывадан Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда уругларның «Авырал» немелде өөредилге төвүнүн директору Виктор Даңзыевич Чанзан олар база кинофестивалга киржил, уругларга тырттырган «Дагаа оолдары» деп мультфильмин көргүскөш, «Эң эки анимациялыг кино» деп тускай шаңналга төлептиг болганнар. Кинофестивалдың жури даргазы — Россияның Кинематографтар эвилелиниң даргазы Вячеслав Георгиевич Чернов болгаш өскелер-даа көдээ черде мындыг ажылды ол хире сайзырады бергенин онзалап демдегелеп, бай-тайгажыларны аажок-ла мактаан чүве. Улуг чедишкени-биле оларга байыр чедирбишаан, «Авырал» төптүн удуртукчузу Виктор Иргит-биле ажыл-агыйы чугааны кылдым.

— Виктор Даңзыевич, тилелгелиг болганыңар дээш «Шын» солунун өмүнээзинден байыр чедирип тур мен! Бо кинофестивалга хамаарыштыр бодалдарыңарны чугаалап көрүңерем.

— Бистиң күзээнивис ышкаш чаа мындыг кинофестивал тыптып келгени дээш аажок өөрүп тур бис. Ол дээш, бир-ле дугаарында, Максим Мунзук аттыг «Дерсу Узала» нитилел-ачы-буян фондунун удуртукчузу Светлана Максимовна Мунзукка өөрүп четтиргенивисти илередир-дир мен. Ооң чогаадыкчы чоруунун ачызында бо фестиваль тургустунганы ол-дур. Ол каш чыл дургузунда ол-бо хоорайларда удуртукчулар-биле дугуржулгаларны кылып, кызымаккай ажылдаанының ачызында бис мындыг байырлалда киржип турарывыс бо-дур. «Дерсунун дириг кокпазы» кинофестивалга дыка-ла эки чүүлдерни билип алдывыс, хөй эшөөр, таныш-көрүштерни тыптывыс. Улуг коллегаларывыстың деткимче-дузанын-даа алып болдувус, арга-дуржулганын-даа

алыр аас-кежиктиг болдувус. Элээн киноларны көрдүвүс. Делегейде ат-сураа алган Акира Куросаваның ажылдарын магадап көрдүвүс. Оон хөйүнү өөренип болур дээрзи чугаажок болгай. Келир үеде салгалдарывыс Дерсу Узала ышкаш арыг чаагай сеткилдиг, бойдус биле кижин хини тудуш деп сеткип чоруур, дириг бойдус мөңгө эвес, ону камнаар-кадагалаар ужурулуг деп өөредип, кижизидип чоруур болзувусса, чырык өртемчей улам каас-чараш болур. Кандыг-даа нацияның кижилери сөөк-язы ылгашпайн эдержир, берге үеде бот-боттарыңа дузалажыр ужурулуг дээрзин ажы-төлүвүске кижизидери чугула. Ынчангаш бо кинофестивал бойдузувустун арыг болурунга, кижилериниң сагыш-сеткили арыг болурунга бодунун үлүүн кириер дээрзинге бүзүрээр мен.

— Ооң мурнунда мөөрей, фестивальдарга киржип турган силер бе, Виктор Даңзыевич? Коллективниң дугайында база сонургадып көрүңерем.

— «Авырал» немелде өөредилге төвүндө 12 башкы ажылдап

турар. 3 техниктиг оператор бар. Төптө беш студияда уруглар кичээлдеп турар: киностудия, телестудия, ыры-танцының, театр болгаш туризмниң.

Аяс Сергеевич Чанзан компьютер талазы-биле шупту ажылдарны кылып операторум-дур.

— Аяс Сергеевич, байыр чедирип тур мен. Моон соңгаар-даа чедишкениңерни күзедим.

— Четтирдим — дээш, ол хүлүмзүрдү. Бо хире аныяндан шаңнал-макталга төлептиг болуп турарын бодаарга, арга-дуржулга немежирге, оон-даа артык шаңналдар кээри чугаажок-ла-дыр деп бодал башка кире дүштү.

— Бо шаңнал бир дугаары эвес, ооң мурнундагы чедишкениңер база бар ышкажыл?

— Ийе, бар. Москвага чуртшинчилел ажылынга хамаарышкан кинобус 1-ги черни алган. «Дагаа оолдары» деп бо кинобус Кызылга тускай шаңналды алганы ол-дур. Школаларга, каяа-даа уруглар киновусту адыш часкап, дыка амырап көөр чорду. «Найырал» кинотеатрынга база ынчалды.

Новосибирск хоорайда «Поиск» уругларның киностудиязының директору Петр Иванович Анофриков бистиң ажылдарывысты көргөш, Тывага база национал мультфильмнер турзун деп күзелин дорт илеретти.

1987 чылда «Бойдус — төрөөн бажынывыс» деп көрүлдөгө киришкеш, база-ла 1-ги черни алдывыс. Кино тырттырар камера-биле шаңнаттывыс. Ону Максим Мөңгөжикович Мунзук боду тывыскан чүве.

2005 чылда студиявыс 20 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш 120 хире узун-кыска хемчээлдиг

мультфильмнерни белектеп алдывыс.

— Кандыг-кандыг сорулгаларлыг ажылдап тур силер?

— Ноябрь айда Сочи хоорайга «Кинотаврик» көрүлдөгө киржиксеп турарывыс аттыг. Акш-төгөрикке-ле бергедежи бээр мындыг боор бис, оон башка ажылдарывыс бар. Келир чайын Новосибирск хоорайга «Алдын-Доос» мультфильмнер көрүлдөзү болур. Бистерни «Поиск» студиязы чалап тур. Аңаа ам чаа белектеп турар ажылдарывысты кириштирзе деп бодап турар бис. Ынчангаш эш-өөр, дарга-бошкалар, деткиччилер орук-суур өртээ дээн ышкаш дузаны кадыптар ирги бе деп идегеп турар бис.

— Боттарының кожуунунга хамаарышкан теле-дамчыдылгаларны көргүзүп эгелээни студия силерниң «Авырал»-ла болгай. Юбилейиңер-даа келген чүве-дир. Деткиччилер черле тыпты-ла бээр боор, Виктор Даңзыевич. Студияның ажылынга кандыг шаптаразыңар туруп турарылы?

— Видеопроектор чок бис. Ооң ажыын тайылбырлап канчаар, билдингир херек. Компьютерлерни ноябрь айда алып хевирлиг

бис. Чаңгыс компьютеривис күш чок, дири баксыраан, «кырган» чүве-дир ийин.

— Тыва национал уран-чечен мультфильмнер уругларывыска херек. Чүгле ол эвес, харын-даа долу метражтыг болурун чедип алып тура-соруувус улуг бүзүрелдиг. Ону чедип алыры амыр эвес. Тыва Республиканың Чазаа, ТР-ниң Культура болгаш националдар политиказының база ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамыларының улуг дуза-деткимче-херек. Бюджет айтырыын шиитпирлежип, моон соңгаар ажылывыска дөгүм болур деткимче-дузаны олардан манаар бис. А төрөөн Тывавыстың адын Россияның кайы-даа хоорай, булуңнарынга болур мөөрей, фестивальдарга төлептиг төлөөлери болуп киржиринге белен бис. Ажыл-агыйывысты ам-даа эки шынарлыг кылып, чогаадыкчы арга-шинээвисти бедидип, боттарывыстан хамааржыр чүүлдерни черле эде кылып бис.

Бо хире тура-сорукутук ажылдап турар, бедик шаңнал-макталдарны эккеп турар коллективче чогуур удуртулга черлериниң даргалары, сайттары эз көрнүп, деткир ужурулуг.

— Бүгү Россияның культураның болгаш төөгүнүн тураскаалдарын камгалаар нитилелиниң Приморьеде салбырының даргазы Наталья Ивановна Полозова фестивалга чүве чугаалап тургаш: «Делегейге ат-сураа билдингир чаңгыс чер-чурттууңар Максим Мунзуктун дугайында ийин номну чырыкче парладып үндүрдүвүс, «Дерсу Узала» деп шай база үндүрүп алдывыс, Дерсу Узалага тураскаал база тургустунган, а силер чүнү кылып алдыңар?» дээрже, шынап-ла, ыядынчыг апаар чорду. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттууустун адын эдилээн кинофестивал төрүттүнгени, шынап-ла, аас-кежик-тир. Кызылга төрүттүнген бо фестивалды Виктор Иргиттин удуртканы уруглар студиязының ажылдары делегейге алдаржыдар болзун ам.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чаагайжыдылга

Чечектерниң
гаражын...

Чоокта чаа таварылга болуп, республиканың тубдиспансер чаны-биле эртип чыда, оң арыг-силиин, ында янзы-бүрү ыяштарны болгаш чечектерни олуртканын, чурум-чыскаалдын көргөш, дыка магададым. Херим иштинче кире бергеш, эмнелгениң девискээриниң арыг-силиин көрүп кылаштап турумда, оң кол эмчизи Аркадий Александрович Начын уткуштур үнүп келгеш:

— Кандыг херектиг чору силер, көөрүмге, дем-не мында турдунар? — деп, мендилешти.

— Силерниң бо эмнелге чаны-биле эртип чыда, эмнелгениң ишти-даштының арыг-силиин, септеттингенин болгаш долгандыр-даа, херим иштинде-даа тараан ыяштар болгаш чечектерниң чурум-чыскаалдыын, чаражын кайгап, магадап басып турдум ышкажыл, бо хову черге янзы-бүрү чечектерниң, ыяш-даштын үнүп келгенин көрдүм, чамдык албан черлери, организациялар чанында чаңгыс терек безин чок, чүгле чашпан тудуп чиген болур-дур, чалгаа удурткучулар-дыр ийин. Оон кедерезе, херимнеринден аъттыг кижилер чортуп үнүп келир хире ойбактарлыг болур, харын-даа херимниң иштинде конопля үнгенин эскербес даргалар бар болгулаар чорду. Хоорайга чазын чарлаттыган чаагайжыдылга дугайында доктаал-саавырларны эки күмүсүп турар-дыр силер аа, эмчи? — деп харылавышаан, удур айтырдым.

— Ынчаарга 2005 чылдын апрель 1-ден бөгүнге чедир 20 субботник эрттирген бис, аңаа ортумаа-биле 120 эмчи, ажил-чыннар болгаш 50 чүгээр аарыг кижилер киржи турганнар, ол ышкаш кижилер бүрүзүмге даандырып каан шөлүн олар хүнүнчүне карактап, арыглап-аштап

турар. Эмчи девискээринден үнер эжиктерни дүне шоочалап каар, ол ышкаш чазын ыяш олуртулгазының үезинде 10 машина кара хөрзүннү, 1 машина өдекти эккеп, кадып калган ыяштар орнунга 43 янзы-бүрү ыяшты, 7600 дөс янзы-бүрү чечектерни олурткан, 900 дөрбелчин метр черде сигенни тараан, херимнер даштында, Оюн Күрседи кудумчунда, хараган үнүштерни тараан болгаш девискээрге херимнерни септеп-селип, агартыр чугайлаан, чем арты төп турар оңгарларны каскаш, аастарын дуглаар кылдыр кылган, кургаг бок төгөр 2 контейнерлерни тургускан. Бичии уругларның чыдар эмнелгениң херимниң иштинде уруглар ойнаар шөлүгөш кылдырган, 1000 хире ыяштарны, чечектерни олурткан — деп, ол харылады.

— Чечектерниң чүү деп аттыг сорттарын тараан силер? А ыяш, чечек тарыырының ужур-дузасы, утка-шынары кандыг боор чүвөл, эмчи? — деп, улам сиңниктим.

— Дараазында кол-кол сорттарның чечектерин олурткан: сальвия, флокс-смесь, бегуния-смесь, бархатцы, шафраннар, ак-көк ромашка, календула ... суг-суг деп 20 ажыг сорттар тараан бис. Ыяштар, чечектер тарып алыры кончуг ужур-дузалыг, ажыктыг, долгандыр чараш, көрүштүг болур, хат-сырындан довурак буртулава, хөлегени, өл-шыкты берип турар, ол ыяштарның, чечектерниң чыды аарыг-даа, анаа-даа улуска тынарга хөлчөк ажыктыг, тынарга, өкпе-хөрөкчи

арыглап, чамдык микробтары өлүп турар база чараш чечектер кижиниң сагыш-сеткилин сергедир, чарашындырып чоруур. Эмнелгениң ишти-дашты арыг-силиг турар болза, аарыг база адырлып турар. Эмнелгениң херимниң иштинде волейбол, бичии уруглар ойнаар черлерни, дыштанып олурар бөдүүн сандайларны хөлегедө кылдырткан, херим иштинге кайы хамаанчок машиналар кирип, ышбузун буртулатпас, аарыг-даа, анаа-даа ажилдакчылар эмнелгениң иштинге, даштынга бок октап, төкпөс дүрүмнүг, кандыг-бир чорумал кижилер чүдөдипсе, ону көргөн-билген кижилер дораан арыглап-аштаар ужурулуг, а бисте чүглө бо тубдиспансер мындыг арыг-силиг эвес, шак мындыг арыг-силиг бис кожууннарда салбырларывыстан база негеп, хынап турар бис — деп, тубдиспансерниң кол эмчизи Аркадий Александрович Начын дорт харылап кагды.

— Шынап-ла, албан, организация черинде ажилдап турар удурткучуларның эки, багай ажилын ол организацияже кижилер кирип чыда-ла, эскерип каар болгай. Ам удавас Кызыл хоорайга чечектер делгелгези болгаш албан, организация черлеринге хыналда болур болгай, аңаа тубдиспансер эмнелгези эки черже кирер боор дээрзинге бүзүрелим улуг.

Мадон МОНГУШ.

Каа-Хем суур.
Кызыл кожуун.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак угбавыс, дуңмавыс, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» Арина Кара-ооловна ЛОПСАННЫҢ 30 харлаан юбилейин таварыштыр аас-кежикти күзөп, ам-даа хөй-хөй чылдар иштинде шаңнал-макталдыг ажилдап чоруурун күзөдөвис.

Кызылда чурттап чоруур угбалары, дуңмалары, күдээлери база хөй санныг бичии ажы-төлүндөн.

Даа кожууннун 240 чыл оюнун
байырлалы Чадаанага сентябрь 23-24
хүннеринде болур

Программа:

Сентябрь 23-те

1. Байырлыг хурал.
2. Театржыткан көргүзүг.
3. Спортчу оюннарның ажы-дышыкыны.
4. Дыштанылга кежээзи.
5. Фейерверк.

Сентябрь 24-те.

1. Аныяк, хоочун мөгелерниң хүрежи.
2. Чиик атлетика.
3. Аят чарыгы.
4. Улуг хүреш.

Оваарымчалыг болур

Куш гриви дээрге азырал болгаш черлик куштар аразынга дүрген тарап халдаар, аастан чараа төктүр, тыныш органнын үрегдээр вирустуг аарыг болур.

Ук аарыгның өөскүдүкчүлери — кижилер халдаар "А" деп грипп хевириниң вирустары-биле төрелдешкек бооп турар. Ол "А" хевириниң гриви чүглө кижилер эвес, азырал куштар, харын-даа хаваан, аъттар, черлик тюленьнер, киттерже халдап болур.

Куш гриви дүрүм езугаар кижилер халдаар. Ынчалза-даа 1997-1999 база 2003-2004 чылдарда халдавыр үезинде харын-даа кижилер оон аарып өлүп турган таварылгаларны ултас ужурулуг бис. Кижилер куштар ажаап тургаш азы оон эьдин чигеш, ол аарыгдан аарып берип болур. Ынчалза-даа куш гривин кижилер кижилер халдаган таварылга чаңгыс-даа болбаан. Куш гривинден кижилер аараан таварылгада оон симптомнары анаа грипптен аарааны-биле дөмей (эът изири,

баш аарыыр, чөдүрер, боостаа, шыңганнар аарыыр). Ындыг вирус аарыг кижини өкпезинге дегдирер байдалга чедирип, харын-даа чүрек, бүүректерге багай салдар чедирип болур.

Ынчангаш бо аарыгдан аарып бээр байдалда чурттап турар улус дүрген-не "гриппол" деп вакцина-биле тарыдып алыр болза эки.

Аргалыг-ла болза, аарыг тарап турар черлерге кижилер дагаа, кас, өдүрөк дээр ышкаш куштар чанынче барбас болза эки. Уругларны куш аймаанче шуут чагдавас кылдыр өөредир. Бажаңга куш тутпас херек. Бир эвес кушка дээр, ону тудупкан таварылгада, холунарны эки саваңнап чунар. Куштар чанынга удуваңар. Куш аарып тарап турар черлерге аргалыг-ла болза, куш эьди чемге ажыг лавас болза эки.

Чечек ОНДАР,
"Кызыл хоорайның халда-
вырлыг аарыглар" эмнелге-
зинде салбыр эргелекчизи.

УРУГЛАРНЫҢ ЭРТЕНГИ ЧЕМИ

Бир эвес өөреникчи школадан келгеш, бажының аарыына, турупканынга хомудап турар болза, бир дугаарында, бажыныңга эртен эрте оон чүгү чигенин айтырып, анализтээр херек. Уругнуң шаа төнүп, аарыгыг апаарының бир чылдагааны — эртенги чеминиң шынар чогу болур.

Школага өөренип турар үезинде уруглар хөй энергия, күш чарыгдар. Ынчангаш кичээл эгелээриниң мурнунда эки хоолулуг чемнер чири чугула. Ынчанмас болза, уруглар дүрген туруптар, өөредилге материалдарын четче билип албас болур.

Уругларны эртен эрте канчаар чемгерериниң дугайында чаңгыс аай сүмелерни кым-даа силерге берип шыдавас. Чүге дээрге, уруглар өзүлдезиниң, чемненириниң база биоритм талазы-биле аңгы-аңгы болур. Чамдык эртежи уруглар "хамнаарактар" эртен аажок чемнери, а "айбаанчылар" эртежи эвес уруглар үргүлчү эртенги чемден ойталаар. Ынчалза-даа ол айтырыгның чылдагаанын черле тывар апар.

Бир эвес өөреникчи бажыныңга эртенги чем чириден шуут ойталап турар болза, школага канчаар чемгерип турарын тодардынар. Бир эвес школада шынарлыг чем-биле уругларны

чемгерип турар болза, уруг эртен эрте бажыныңга чемненмээр дээр эмин эрттир дүвүрээр херээ чок. Бир эвес школада уругларны чемгерип турары шоолуг эвес-даа болза, уругну күш-биле чемненирин албадан херээ чок. Оон башка, уруг шуут чемден хөңнү калып болур. Оон орнунга өөреникчиге үрөлбөс, шынарлыг чемден бодунга ап чоруур кылдыр берип каар херек. Ол талазы-биле кичээнге, кажан уругнуң мурнунга берге хүн келгенде, чижээ, харыс-салгалыг хыналда ажыл, экзамен үезинде углаар херек.

Уругларның эртенги чеминге белоктар-биле бай чемнер ыяап турар ужурулуг. Чүге дээрге белоктар нерв системаның ажылын бедидер болгаш, уругларның хөй шак өөренип байдалына оларның шыдамык болурунга ажыктыг. Олар дээрге быштак, колбасадан, балык эьдинден кылган

бутербродтар, хайындырып каан эът, сүттен кылган каша, тараа-биле хайындырган сүттүг каша, омлет, хайындырып каан чуурга, ааржы, творог, йогурт болгаш оон-даа өске. Стакан сүт, кезиндек хлеб-даа болза, ажырбас. Сүт өзүп орап организмге дыка ажыктыг. Аргалыг-ла болза, уругну эртен эрте бичии сүт ижип ап турар кылдыр өөредип алыр болза эки.

Ада-иелерниң
кичээнге

Белоктук аш-чемден аңгыда, эртен эрте ногаа аймаа-биле чемгерери күзенчиг. Яблоко, груша, апельсин, грейпфрут, огурец, помидор, капуста, салат, укроп, кинза, петрушка дээр, оон-даа өске. Эртен эрте изиг лимоннуг шай, каттыг морс, какао, сүттүг кофе ижерги база ажыктыг. Катчимис, ногаа соктарын база саналдап болур.

Эртенги чем өөреникчиге чемгир, хөй янзы болур ужурулуг. Уругларны шын чемгерерде, дараазында чүүлдерни сагыр: уругнуң тускайлаң, онзагай шынарын,

өөредилге хүнүнүң чурумун, уругларның школага чип турар чемниң шингээлдин дээр, оон-даа өске.

Чем кылдыр школаже чүгү ап болурул?

Уругларга бодунга ап чоруур кылдыр: хаптап каан сүт, кефир (чүгле чаа болур ужурулуг), үр шыг-жаар йогурт, быштактыг бутерброд, хайындырган эът кескиндизи азы дагаа эьди (оларны 2-3 шак иштинде ыяап чириң чагыыр), хаптыг сок, кат-чимис аймаа, бисквит, печенье, пряниктер, вафли, булочка, конфета, шоколад дээр, оон-даа өске.

Ветчиналыг, колбасалыг бутербродтарны школага бодунга алыры-биле уругларга бербес болза эки. Олар дүрген үрелип, хоранныг апарып болур. Черле ынчаш дүрген үрелир чем уругларга бербес болза эки. Уругларга ап чоруур чемни бичии хапка суп бээр. Изиг ижер чүүлду бичии термостарга кудуп берип болур.

Лиляна ДЕМЧИК,
"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА-ның кол эмчизи-
ниниң оралакчызы.

СЕТКИЛИНИҢ
БИЧЕЗИНГЕ...

Кижилер сеткили шолук, хензиг-ле чүведен өөрүрү, амьраар боор чүве. Мен чоокта чаа манза хергелээр, Чыргакының Хорум-Кежиге хууда ыяш дилер хирээлиг Куулар Илья Борбак огулунга чүгүртүп чедө бердим. Бажының херим иштинде «Тайга» деп ыяш дилер хирээлиниң бизин чидидип, чудуктарны оон чоогунче чүүй иткилээр, дыка-ла чай чок ажилдаан тур. Барган чорук-херээлиниң чоокшулап-чоокшулап алгаш, чугаалаарымга: «Ында чүү боор, бичии манавыт че, харына дээр, чудукту хирээлинге барып үстүрерге, ана каш минут болгаш укунче үне халый-ла берди, амыр чүве-ле чорду.

Илья Борбак оон: «Сенээ канчал ыяш чондуруп турар боор» дээр, манзаны шултузун чөвүрээ чок кылдыр дескилей дилгеш, берди. Аалга манзаны эккелгеш, бажың шалазынга чүгле чыскаай салгаш, кадал алдым, ол-ла.

Дилп каан манзанының шынарының экизин, хаарылгалаан-даа херээ чок, олчаан салып аар.

Манзаны дилип дооскаш, машинага боду бир эжи-биле кады чүдүрүп берди. Улуу-биле четтирдим.

Илья Борбак огул Кууларның сеткилин бичезинге өөрээлини чүү дээр оон, оон үүле-херээ улам-на чогуп бүдөр болзун!

Оолак КАРА-САЛ.

Бай-Тал ортумак школазының 2005 чылдың июнь 16-да Айдыс Вячеславович БАЙКОВТУҢ адынга тывысканы В № 0491807 аттестадын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: нийтигел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7794. Чагыг 99.

АГАР САНЬЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "ТываКредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 0493044729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээр.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0810. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетянон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туруур-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харылаар.